

ગુરુતો શીખર

અનુવાદક : કલ્પભાઈ મેઠાણી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૫૭૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પુષ્પાલો ૬૧૫૬

વિષય ૬૪૬૮: ૩

[સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર : વર્ષ ત્રણ : ક્રમાંક ૬.]

બુઝાતો દીપક

:: ભાગ ' બીજો ::

અનુવાદક : કકલબાઈ કેહારી

17-26
19.26
61

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર :: રાણપુર

૬૨૬૮.૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૨૬૭૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક

અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ

સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય : : રાણપુર

પ્રત ૨૦૦૦ * ઈસ્વી ૧૯૨૬

મૂલ્ય આઠ આના

પાકું પુઠું બાર આના

પ્રકાશકનું નિવેદન

‘સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય શ્રેણી’ તરફથી પ્રગટ થયેલા ‘બુઝાતા દીપક’ના પ્રથમ ભાગને સુયોગ્ય સત્કાર મળ્યો છે. તેની પ્રથમાવૃત્તિની ૧૫૦૦ નકલો ખલાસ થઈ છે અને બીજી આવૃત્તિ છપાય છે. દરમિયાન છેલ્લા મોગલ બાદશાહ બહાદુરશાહના પરિવારની વિશેષ દુઃખ કથાઓ ‘બુઝાતા દીપક’ના આ બીજા ભાગ રૂપે પ્રગટ કરતાં મને હર્ષ થાય છે.

મોગલ સામ્રાજ્યના છેલ્લા વારસદારોની વિતંક કથાઓ આપવાનું ‘સૌરાષ્ટ્ર’માં શરૂ થયા પછી, એ પ્રકારનું કેટલુંક સાહિત્ય અન્ય લેખકોને હાથે, લેખો દ્વારા કે પુસ્તક સ્વરૂપે ગુજરાત ભાષામાં ન્યાય પામ્યું છે, છતાં જે શૈલિએ ‘બુઝાતા દીપક’માં કથાઓ આલેખવામાં આવી છે તેથી તેની વિશિષ્ટતા અને નૂતનતા અખંડિત રહેતી હોવાથી આ કથા-માલા સાહિત્ય શ્રેણી તરફથી પ્રગટ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. એ મુજબ આજે આ બીજો ભાગ પ્રગટ થાય છે અને થોડા વખતમાં ત્રીજો ભાગ પણ પ્રગટ થશે.

રાણપુર

અમૃતલાલ શેઠ

૨૮ : ૫ : ૨૬

અનુક્રમ

રાજકુમારીની ઈદ	....	....	....	.... ૧
હું, દુરદાના અને ગૌહર	....	....	....	....૨૪
ઠેલાવાળો શાહુબદો	....	....	....	....૬૧

બુઝાતો દીપક

:: ભાગ બીજો ::

રાજકુમારીની ઈદ

મોગલ સામ્રાજ્યનો ખ્વંસ થયા પછી, બરાબર ત્રીશ વર્ષે દિલ્હીના ઉંચા મિનારાઓ ઉપર સંખ્યાની આછી રોશની ઝગમગી રહી હતી. તેના સ્વચ્છ આસમાની આકાશમાં ખીંજનો ચંદ્રમા, શાંત સમુદ્રમાં નાનું હોડકું ખેલી રહ્યું હોય તેમ, ઘડીભર તરવરી રહ્યો હતો. એ સાંજે રમઝાન માસ પૂરો થતો હતો અને ખીજ પ્રસાદે ઇદનું પર્વ હતું.

વૃદ્ધો અને બાળકો, મરદો અને સ્ત્રીઓ, સા આંખો ખોડી ખોડીને ખીજના ચાંદનાં દર્શન કરતાં હતાં અને દર્શન કરીને ધીરે સાહે પરવરદેગારનું નામ ઉચ્ચારતાં હતાં. આખું દિલ્હી ખુશ ખુશ હતું. સૌ મિત્રો બિરાદરોને મુબારકબાદી આપવા દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા. ઘેર ઘેર આનંદ ઉત્સવ મંડાયા હતા. મિસ્કીનમાં મિસ્કીન મુસલમાનને ઘેર પણ મિષ્ટાન્નનું ભોજન થતું હતું. સારા વર્ષની મહેનત પછી, આ એક દિવસ આરામનો અને આનંદનો ખુદાએ ઠરાવ્યો હોય તેમ સૌ, બધા સંતાપ ભૂલી ગઈ, બચ્ચાંઓને ગોદમાં બેસાડી, મોજ માણી રહ્યા હતા. બહાદુરશાહના દિલ્હી-ત્યાગની કરુણ કથા બહુ બૂલાઈ ગઈ હોય, કંપની સરકારે દિલ્હીની બજારોમાં હજારો માણસોની મેદની સમક્ષ લોકોને ફાંસીએ લટકાવ્યા એ વાર્તા બહુ વિસરાઈ ગઈ.

ચુકાતો દીપક

હોય, ભૂતકાળમાં જાણે કશું જ ના બન્યું હોય, તેમ દિલ્હીના લોકોના મુખ ઉપર ચુકાતી પ્રકાશ રેલાતો હતો.

મોગલ-સંહારની ઘટના લોક-સ્મૃતિમાંથી ક્ષણભરે સરી જાય : પણ માત્ર ત્રીસ વર્ષનો કાળ એને આ પૃથ્વી ઉપરથી સાવ ભૂંસી નાંખે એ અશક્ય હતું. એ જવાળા દિલ્હીના પુરાનાં કેટલાંય ઝુપડાંમાં હજી સળગ્યા જ કરતી. લોકો એ જોતાં અને દાઝતાં. તેમની એ સ્મૃતિ પાછી સજીવન થતી.

એવી, મોગલ-વિનાશના મૂર્તિમંત અવશેષ સમી એક મોગલ સ્ત્રી આ સાંજે તેની ઝુપડીના બારણા આગળ બેઠી હતી. તેના ખોળામાં એક દોઢ વર્ષની બાળકી સૂતી હતી અને તેની પાસે એક દસ વર્ષનો બાળક રોતો ઉભો હતો. તે સ્ત્રીની ઉંમર પાંચીસેક વર્ષની લાગતી. તેના મ્હોં ઉપર સ્થામ ગમગીની પ્રસરી હતી. આખો દિવસ રોષ રોષ સોજી ગયો હોય એવી તેની આંખો દેખાતી. તેના પતિ, પચાસ વર્ષની ઉંમરે, એ માસની પથારી પછી, ત્રણ દિવસ પહેલાં જ વિદેહ થયા હતા. તે વિધવા થઈ હતી. દુનિયામાં હવે તેને કાષ્ટનો આથ ન્હોતો રહ્યો. તેના પતિને કંપની સરકાર તરફથી રૂ. પાંચની જવાબ મળતી, તે પણ તે ચુંબરી જતાં બંધ થઈ હતી.

તેની ઝુપડી બહુજ નાની હતી. તેનું લાડું ભરવાના પણ તેની પાસે કેટલીએ વખત પૈસા ન રહેતા. ઝુપડીમાં કશો જ સામાન ન્હોતો. જે કંઈ હતું તે માંદગીને બિછાને સૂતેલા પતિને બીજીએ અને દવા પૂરાં પાડવા વેચી નાંખ્યું હતું. માત્ર એક ખુણામાં નાનકડો ચુલો અને માટીનાં બે ચાર રંધવાનાં કામ પડ્યાં હતાં. દિલ્હી આજે ઇંદની સાંજે મિથાન આરોગ્ય હતું, ત્યારે આ મોગલ રાજ-નારીને ખાવાને માટે લોટની ચપટી પણ ન્હોતી.

તેની દોઢ વર્ષની બાકસી દુધ વિના તરફડતી હતી : અને

રાજકુમારીની ડેડ

માળક, પાડોશીઓના છેકરાઓનાં મુંદર વચ્ચે જોઈ નવાં વચ્ચે માટે રાતો હતો. પણ તે ક્યાંથી લાવવાં ? નિરાશામાં તે ઘડીવાર આકાશ સામું જોતી અને ઘડીવાર જમીન ઉપર નજર ફાળી દેતી. વૂટેલી માળામાંથી વેરાતાં મોતીની જેમ ધરતી ઉપર તેનાં આંસુ ટપકતાં હતાં.

* * * * *

તેના પતિનું નામ દિલ્દારશાહ. તેને બહાદુરશાહ સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હતો તે દુનિયા નહોતી જાણતી. પણ તે બહાદુરશાહના નિકટના સ્વજન હતા અને બળવા વખતે તેમને ખુબ ખમવું પડેલું એ પ્રસિદ્ધ વાત હતી.

બળવા વખતે તેમની ઉંમર વીશેક વર્ષની હતી. લાલ કિશો તૂટતી વખતે તેમને નાસવું પડેલું અને વર્ષો સુધી અન્ધગી બચાવવા ગામડાંમાં છૂપાતાં ફરવું પડેલું. એ વાત જ્યારે તે કહેતા, ત્યારે સાંભળનારની આંખો ઘડીવાર લાલ બનતી, તો ઘડીવાર આંસુ વરસાવતી. દિલ્દારશાહ, તેના છેલ્લા દિવસોમાં આ વાત અનેક વખત કહેતા. અને ત્યારે તેમને એટલું ઝનૂન આવતું કે તે પચારીમાંથી બેઠા થઈ જતા અને તેમના હાથની મુઠીઓ વળી જતી.

“મારી ઉંમર વીશેક વર્ષની હતી, ત્યારે મારી નસોમાં જીવાની નાચતી. મારો બધો સમય હું શિકારની સહેલગાહમાં અને જંગલોમાં ભટકવામાં જ ગાળતો. મારી સાથે, મારા મિત્ર જેવા થઈ ગયેલા મારો વફાદાર નોકર રહેમાન અને મારી બહાદુર ઘોડી સદાય સાથી તરિક્કે રહેતાં. હું મારી પાસે બહુ રહ્યો ન રાખતો. ફક્ત એક લાંબો અને અણીદાર બાલોજ મારા જમણા હાથમાં ધારતો. એ બાલાથી મેં કેટલાય વાઘોને ચમ-રાજની પાસે મોકલ્યા છે. મેં એટલા બધા વાઘો મારેલા કે

જીવંતો દીપક

મારા ઝોરડાની આખી દિવાલ વાધના ચામડાથી મઢાઈ ગયેલી. આજે પથારીમાં સૂતાં સૂતાં એ કથા યાદ કરું છું, ત્યારે મને કાણુ જાણે શું થયે થઈ જાય છે : જાણે મારી આંખો સામે જંગલોમાં એકલો ભટકતો એ જીવાન દિલ્દારશાહ દેખાય છે !

“મારા પરાક્રમોથી હું મારા મિત્રોમાં અને ખિરદરોમાં પડતો. લાવ દિલ્લામાં હું હોઉં એટલો વખત કાઢી ઉંચે સાદે બોલી સકે નહીં એટલી મારી શે’ પડતી. મોગલ સિપાઈઓની ક્વાયતમાં હું ખુબ રસ લેતો : અઠવાડીયામાં બે વખત હું સૈનિકના પોષાકમાં ક્વાયતના મેદાન ઉપર જતો અને સિપાઈઓ પાસે ક્વાયત કરાવતો. મેદાન ઉપર હું જોડલો વખત રહેતો, તેટલો વખત મારા અણુએ અણુમાંથી યુદ્ધથી ઝંખના ઉઠતી. તે કાળ મોગલ બાદશાહતનો અસ્તકાળ હતો; સ્થળે સ્થળે બડો થતાં અને હુલ્લડો જાગતાં; હંમેશાં, આ પ્રાંત છુટો થયો અને પેલો સુબો સ્વતંત્ર થયો એવા સમાચાર આવતા; ચોમેર અંગ્રેજોની સત્તા પ્રસરતી જતી; દરરોજ પ્રભાતે કેટલેક સ્થળેથી બહાદૂરશાહનાં માણસો તરફથી લશ્કરની માંગણી આવતી. એ વર્ષો રણજંગના જ હતાં; એ છતાં મારા કોડ અણપૂર્યા જ રહી ગયા. મેં કેટલીય વખત બહાદૂરશાહને આજીજી કરી કે મને લડવા મોકલો : પણ તે કાણ જાણે શા માટે મારી તરફ ધ્યાન જ ન આપતા. તેને પોતાને લડાઈમાં અને લશ્કરમાં રસ નહોતો; જાણે તેમને આગમ રમજાઈ ગયું હોય, આવતો વિનાશ તે જોઈ ગયા હોય તેમ, તેમણે તૂટતા મોગલ સામ્રાજ્યને તૂટવા દીધું અને પ્રજાની બંદગીઓ જ ગાયા કરી. હું તેમની પાસે ધણીયે વખત બેસતો; હું તેમને ધણીયે વાર બાદશાહ તરિક્કની કરજો તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવા વિનવતો; અને પછી તેમના મુખ સામું તાકીને જોઈ રહેતો; પણ મેં કદીયે તેમના ચહેરા ઉપર અમગીની કે ચિંતા ન જોઈ; ફક્ત, તેમની આંખોમાં પશ્ચાત્તાપની જ્વાળાઓ સળગતી દેખાતી.

રાજકુમારીની ઇંદ

“ અંગ્રેજો તરફ મને મૂળથી જ અભાવ હતો. હું નાનો હતો ત્યારે લાલ કિલ્લામાં કોઇ કોઇ વખત અંગ્રેજ સિપાઇઓ કે સરદારોને જોઇ, મને તેમને બહાર કાઢી મૂકવાનું મન થતું; બાદશાહની કચેરીમાં કોઇ દિવસ અંગ્રેજ સરદારને બહાદુરશાહની નજીક બેઠેલા જોતો, ત્યારે મારી આંખોમાં રોષ ભરાતો. ત્યાર પછી તો તેમની સત્તા દિવસે દિવસે વધવા લાગી: બહાદુરશાહનો હંદેનશાહી મુગટ ઝૂંટવી લઇ, તે પોતાને માથે મૂકવાની તેમની મહેન્ટાઓ મને સમજવા લાગી. એ કાગથી તેમના પ્રત્યેનો મારો અભાવ તિરસ્કારમાં પલટાઇ ગયો.

“ એ પછી ૧૮૫૭ નું વર્ષ આવ્યું. પરદેશીઓની જામતી જતી સત્તા સામે, લુંટાયેલા રાજાઓએ અને તેમનાં લશ્કરોએ સામા થઇ બળવાનો ઝુટો ઉઠાવ્યો. ઠેર ઠેર લશ્કરો ટુકડીઓએ કંપની સરકારનાં હથિયાર કંપની સરકાર સામે ઉગામ્યાં; એ વખતે હું દિલ્હીમાં બહાદુરશાહ બાદશાહની પાસે જ હતો. મારું કુટુંબ પણ લાલ કિલ્લામાં જ રહેતું. મારા કુટુંબમાં મારા પિતા, મારાં માતા અને મારી નાની બહેન હતાં.

“ બળવાના સમાચાર સાંભળવામાં મને ખુબ રસ પડતો. લાલ કિલ્લામાં આવતા જતા દરેક સવારને હું પૂછતો અને તેમની પાસેથી જેટલું જાણી શકાય તેટલું જાણી લેતો. જ્યારે આપણી દેશી ટુકડીના વિજયની વાત સાંભળતો, ત્યારે મને બહુ આનંદ થતો : મને એ સિપાઇઓની સાથે લગવાનો બહુ ઉત્સાહ હતો : પણ મને કોઇ જવા દેતું નહીં. આર અને આ બધો સમય બહાદુરશાહના મુખ ઉપર તો ઝાનિ જ છવાયેલી રહેતી.

“ દેશી ટુકડીઓની ફતેહ ઉપર ફતેહના વિજયસમાચાર જાણી મને મનમાં થતું કે અંગ્રેજોની જરૂર હાર થશે—અને સખ્ત હાર થશે—અને તેમને આપણા મુજબ છોડી ચાલ્યા જવું પડશે : પણ ત્યાં તો ઠેર ઠેરથી પરાજયના ખબરો આવવા

બુઝાતો દીપક

લાખા : અમુક દુકાની પડી, અમુક સરદાર કેદ થયો અને અમુક કિલ્લો છૂટાયો, એવા જ ખબરો સવારો લાવવા લાખા. ખીજી તરફથી કંપની સરકારનું લશ્કર દિલ્હી તરફ ચાલ્યું આવે છે એવી બાતમીઓ મળવા લાગી.

“અંગ્રેજોનું લશ્કર ઝડપથી ચાલ્યું આવે છે, એ જાણતાં છતાં, બહાદુરશાહે રક્ષણની કશી તૈયારી કરી નહીં : તેણે તે બધું ખુદાની મરજી ઉપર છોડી દીધું. દિલ્હી લૂંટાય, કિલ્લો પડે, અમારા સ્વજનો અંગ્રેજ સિપાઇઓના સંગીનથી જખ-માય, તેમની રોપિત નજર નીચે નિરાધાર બનીને ઉભા રહે, અને પોતે કેદ પકડાઇને એ બધું જોયા કરે, એ સ્થિતિ તેને સમજાવવા છતાં તેણે કાંઈ ના કર્યું. મને બહાદુરશાહ પ્રત્યે પિતા જેટલો પૂજ્યભાવ હતો, તેમની પ્રશુભકિત જોઈને હું ઘણી ચે વખત તાજબુબ થઈ જતો; અને હું ચે પ્રશુમાં આસ્થા રાખનારો હતો : એ બધું છતાં, તેમની આ પ્રકારની નિષ્ક્રિયતા મને ન રૂચી : પહેલી જ વખત મને તેમને મારે લાગ્યું કે બહાદુરશાહ તેમની ફરજ ચુકે છે : બાબર અને અકબર જે તખ્ત ઉપર બેસતા, તે ઉપર બેસનારે તો જીવનાન્તં સુધી, મળે-તેટલાં જૂજ સાધનો લઈને પણ દુશ્મનો સામે ઝુઝવું જ જોઈએ અને આવે વખતે રણાંગણમાં જ ફેદ પાડવો જોઈએ. પણ બહાદુરશાહ તો સ્થિર રહ્યા. તેમણે હાથમાંથી માળા નીચી ન મૂકી તે ન જ મૂકી અને સમશેર ન ઉપાડી તે ન જ ઉપાડી.

“મને લશ્કર તૈયાર કરીને અંગ્રેજોની સામે જવાની ઇચ્છા થતી : મેં તે ઇચ્છા કેટલાયને કહી : પણ હું ત્યારે બાળક બણાતો, અનુભવ વિનાનો જીવાન લેખાતો. મને સૌએ હસી કાઢ્યો. મહાસાગરનાં નીર વાટકે વાટકે ઉલેચવાનો એ પ્રયત્ન છે એમ મને જવાબ મળ્યો. કિલ્લાના સૈા માણસો મુંઝાઈ મથેલા; સૈા જન બચાવવાની—હાસવાની તૈયારીમાં પડ્યા હતા : કાઈને

રાજકુમારીની કંઠ

મોગલ સામ્રાજ્ય આટલો સહેલાઈથી જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે એ વાતની લગીરે ચિન્તા ન લાગતી. એમાં મારી નહાસી જવાને બદલે અંગ્રેજો સાથે યુદ્ધ કરીને જન કાઢી આપવાની વાત કાને રૂએ ? હું નિરાશ થઈ ગયો.

“એક દિવસ એકાએક ખબર આવી કે અંગ્રેજ લશ્કર દિલ્હી ઉપર ચાલ્યું આવે છે: ત્યાંસુધી સૌ નહાસવાની છુપી છુપી તૈયારીઓ કરતા હતા. તે દિવસે બહાદુરશાહે પોતાના પરિવાર અને પ્રિય માણસોને કાંઈ ખીજે સલામત સ્થળે લઈ જવા અમુક સૈનિકાને તૈયાર કર્યા. અમારે પણ નહાસવાનું નક્કી થયું. મારા પિતાએ બધી તૈયારીઓ કરી રાખેલી. મને એ કાંઈ રીતે ગમતું નહોતું: પણ હું લાચાર હતો. મારા પિતા પાસે મારું કાંઈ ન ચાલતું. મારે તેમની આજ્ઞાને અધીન થવું પડ્યું.

“અંગ્રેજોએ દિલ્હીના દરવાજા તોડ્યા અને આગળ વધી લાલ કિલ્લા ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યું. ત્યારે કિલ્લામાં રહેનારા સૌની સ્થિતિ જોવા જેવી હતી. કુટુંબીઓ હતા તે કુટુંબને સાથે લઈ રથવાયા બની, બટકતા હતા અને નહાસવાનો માર્ગ શોધતા હતા. સિપાઈઓ હતા, તેમાંથી કેટલાક આ સાંજળીને જ ચાલ્યા ગયેલા, કેટલાકને બાકસહના પરિવાર સાથે જવાનું હતું: અને બાકી જે ચેડાપણા રહ્યા તેઓ સિપાઈગીરી કરવા દરવાજા પાસે ઉભા હતા. પણ તેમના પગમાં જોર નહોતું; તેમના હિરમાં ઉત્સાહ નહોતો; તેમના મોં આવતા મરણની લંડી ફાળયી કળાં થઈ ગયાં હતાં. બધા નહાસી જતા હોય અને તેમને અંગ્રેજ લશ્કરનો કિલ્લામાં પ્રવેશ જરા મોડો થાય એટલા માટે જ ત્યાં ઉભા રાખવામાં આવતા હોય, એ સ્થિતિમાં તેમનો ઉત્સાહ કેમ જીવતો રહે ? તેઓ પણ જન બચાવવાની બારીઓ શોધતા હતા: અને મને લાગે છે કે અમે સૌ ગયા પછી, તેઓ પણ લામ મળ્યો હતો તો જરૂર ચાલ્યા ગયા હશે.

જુમલો લીપક

“અમે લાલ કિલ્લો છોડ્યો ત્યારે રાત્રિ જામતી જતી હતી. ચોમેર અધકાર વ્યાપ્યો હતો. દિલ્હીમાં પણ સર્વત્ર અધારું હતું : માત્ર તાગઓનો આછો પ્રકાશ આંખોને દારતો હતો.

“અમે એક રથમાં નીકળ્યા હતા. માતા અને બહેન અંદર બેઠાં હતાં. હું બહાર સારથીના સાથે બેઠો હતો. મારા પિતા ઘોડા ઉપર પાછળ ચાલતા હતા. અને તેમની સાથે મારો વફાદાર રહેમાન તેની વહાણી ઘોડી ઉપર હતો. સારથી મારા પિતાનો ખાસ માણસ હતો. તે ઉતાવળથી રથને હાંક્યે જતો હતો. અમે ગાંઝાબાદને માર્ગે જઈ રહ્યા હતા.

“અમે નીકળ્યા ત્યારે દિલ્હીમાં તોપોના અવાજ સંભળાતા હતા અને કાળું જુમરાણ ચંદ્ર રહ્યું હતું. એ ‘ખડુ’ કલાક-દોઢ કલાક સુધી સંભળાયા કર્યું. હું તે સાંભળતો અને મારા કાળજીમાં કાંઈ લાગાનું થા કરતું હોય એટલી વેદના થતી; પણ હું રથમાં બેઠો હતો અને મારા પિતા મારી પાછળ ચાલ્યા આવતા હતા. એટલે મારાથી સંભળાયા તેમ પણ નહોતું.

અમે ક્યાંય ઘોડ્યા વિના અમારો રથ આમળજ ચલાવ્યો. હવે તોપોનો અવાજ કે લોકોનાં જુમરાણ નહોતાં સંભળાતાં; પણ અંગ્રેજ લશ્કર ક્યાંકથી આવિત્યું નીકળી આવીને અમને ગીરફતાર કરી લેશે તો ? એવી ખીક તો મનમાં રહ્યા જ કરતી.

“અમારો રથ હીંડન નદીને કાંઠે પહોંચ્યો. પિતાએ ચોતરફ નજર કરીને ક્યાંયથી બીનિ જેવું ન લાગવાથી, ત્યાં થોડી વાર ઉતરવાનું કહ્યું. અમે સૌ રથમાંથી નીચે ઉતર્યાં અને મ્હોં ઘોડા સાથેનું લાતું ખાત્રા બેઠાં. પિતાજી પણ અમારી સાથે બેઠા. તેમણે તેમનાં હથિયાર અને શીરપેચ ઉતારી પાસે મૂક્યા. માત્ર રહેમાન તેની ઘોડી ઉપર આસપાસ ફરતો ચોડી કરતો હતો.

સજ્જુભારીની ઇંદ

“અમારાં સૈનાં દિલ ઉદ્દેશમય હતાં. મને આ રીતે નહાસી જવું એ નામદર્શિયું લાગતું હતું. પિતાજીને ક્યાં જવું અને કેમ રહેવું એ ચિન્તા થતી હતી. માતા અને બહેન તો આ આકૃતથી સાવ મુંઝાઇ મયાં હતાં. એમાં ખાવાનું શે ભાવે ? પણ પાછાં કાણુ જાણે ક્યારે ખાવાની વેળા મળશે, એ પિયારે અમે જેમ તેમ કરીને થોડું થોડું ખાઇ લીધું.

“અમે હજી ખાઇને હાથ ધોતાં હતાં, ત્યાં તો રહેમાન વેગ-બંધ તેની થોડી દોડાવતો અમારી પાસે આવ્યો : અને એકદમ ભગામ ખેંચી તેણે થોડી ઉભી રાખી. હાંકતાં હાંકતાં અને ટુટેલા શબ્દોમાં તેણે સમજાવ્યું કે ‘થોડાક ખેતરવા દૂર અંગ્રેજ લશ્કર આ તરફ ચાલ્યું આવે છે.’ લશ્કરને જોઇને રહેમાન તે ખબર પહોંચાડવા તરત જ પાછો ફરેલો, પણ લશ્કરમાંથી મોખરે ચાલના થોડેસ્વારો પણ તેને જોઇ ગયેલા અને તેને ભાગતો ભાળી, દુશ્મનનો માણસ માની, તેની પાછળ જોળીઓ છોડેલી. રહેમાન તેમાંથી બચી જઇ અમને ખબર આપવા આવ્યો. તેનો શ્વાસ રૂંધાતો હતો, તેના કપાળ ઉપર પરસેવાનાં ટીપાં જામ્યાં હતાં, મૂઝાના જડઆમાંથી માંડ માંડ ઉગર્ગો હોય એવી ખીકની નિસ્તેજતા તેના મુખ ઉપર છવાઇ હતી. એટલા ખબર આપ્યા પછી તે કશું વિશેષ કહી શક્યો નહીં. અંગ્રેજ ફોજ અમારી તરફ ધસી આવતી હતી.

“એ સમાચાર સાંભળીને પિતાજી સફાળા ઉભા થયા. ઉતાવળે ઉતાવળે માથે શિરપેચ મૂક્યો અને હથિયાર હાથમાં લીધાં. તે દરમ્યાન પાસે બેઠેલા સારથીને નમ્રકતા અડિ બાંધેલ થોડો લાવવા આજ્ઞા આપી. સારથી થોડો લાવવા દોડ્યો અને પિતાજી તૈયાર ઉભા. અંગ્રેજના થોડા અમારી સામે જ દોડ્યા આવતા હતા.

બુઝાતો દીપક

“ માતા અને બહેન તો બહુ ધરતીકંપ થયો હોય તેમ ધૂણ ઉઠ્યાં : હુંબહેનનાં મ્હોંમાંથી ચીસ નીકળી પડી. તેણે તેની એ બાર વર્ષની ઉંમરમાં કહાંચે આવો દહાડો નહીં જોયેલો : તેમ આવી વીરતાની વાતો પણ નહીં સાંભળેલી. તેને તો નાનપણથી સંગીતનો શોખ લાગ્યો હતો : એટલે તે આખો દિવસ અમારા બંગલાની અગાસીમાં બેસી તેની વીણા જ વગાડ્યા કરતી. માતાને પણ આવો એક અનુભવ ન્હોતો થયો. તે શાન્ત સ્વભાવનાં હતાં. પણ આવે વખતે તેમની શાન્તિ કુલ થઈ જતી. માતા અને બહેન બહુ થંભી ગયાં. તેમને ધડીભર હીડન નદીનાં નીર વહેતાં અટકી ગયાં લાગ્યાં.

“ હું યે, મારા અંતરની વાત નિખાલસતાપૂર્વક કહી આપું તો, એ સમાચાર સાંભળીને પ્રથમ તો સાચે જ કમ્પી ઉઠ્યો હતો. મારી એ બહાદુરી અને મારા યુદ્ધના એ મનોરથ : મારું ખમીર બતાવવાના મારી એ મુરદ અને આમ ન્હાસીને જંગલમાં મરવા કરતાં રણશય્યા કરવાની મારી એ હોંશ : એ બધું બહુ મને તજીને ચાલ્યું ગયું. પણ એ આઘાત હતો. મારે માથે વીજળી પડી હોય એવો મને ક્ષણભંગુર આંચકો લાગેલો. હું તરતજ સ્વસ્થ થયો : અને એ અંગ્રેજ સૈનિકોની સામે મવાને લીધો થયો. મારા પાસે મારા શસ્ત્રમાં એક સરસ તરવાર સિવાય કશું જ ન્હોતું. હું કાંઈ કરી ન બેસું, એ કાળજીથી મારા પિતાએ મારાં બધાં શસ્ત્રો પણ મારી પાસેથી લઈ લીધાં હતાં. પ્રેમનો અતિરેક કેટલીક વખત કેવો અકલ્યાણમય અને અનર્થકારી થઈ પડે છે ! આ વખતે મારી પાસે હથિયાર હોત તો પિતાજીને એકલા બુઝવું પડ્યું તેને બદલે હું તેમની પાસે તેમનો જમણો હાથ બનીને કેવી મદદ પૂરી શક્યો હોત ! મને લાગે છે કે છેલ્લી ધડીએ પિતાજીને એ વાત સમજાઈ હતી. પણ લાચાર !

“ એમ વિચાર કરતાં મેં બીજાં હથિયાર મેળવવા આસ-

પાસ નજર નાંખી. પાસે જ રહેમાન તેની ઘોડી પાસે ઉભે હતો. ઘોડીના જમણા પગમાંથી લોહીના ઘોધ વહે જતો હતો અને રહેમાન તેના સામે નિરાશામાં જોઈ રહ્યો હતો. હું તેની પાસે ગયો અને તેના હથિયાર મને કાઢી આપવા કહ્યું. રહેમાન મારી આજ્ઞા મુજબ હથિયાર ઉતારી આપતો હતો અને હું અધીરો બનીને તેની સામું જોતો ઉભો હતો, ત્યાં તો મારા ઉપર પાછળથી છાપો પડ્યો. હું પાછું વાળીને જોઈ તો વાધ જેવા વિકરાળ ચ્હેરાવાળા બે અંગ્રેજ ઘોડેસ્વારોએ મને ઘેર્યો હતો. મારી છાતીએ દોરડાના બંધ ઉપર બંધ દેવાયે જતા હતા. હું તેમના હાથમાં કેદી બન્યો હતો.

“હું રહેમાનની પાસેથી હથિયાર લેવા દોડ્યો, ત્યારે જ મેં અંગ્રેજ સિપાઈઓના ઘોડાને આવતા જોયા હતા. પણ અંતરની ગણતરી કરવામાં મારી આતુરતાએ મને કાં તો બૂલ ખવરાવી અને કાં તો ગાફલ બનાવ્યો. મારા મનમાં એમ હતું કે હમણાં જ હથિયાર લઈને તેમની સામે જઈશ; પણ એ તો મનમાં જ રહી ગયું. રહેમાન અને અમારો સારથી પણ કેદ થયા. માતા અને જ્ઞેનને ઘેરીને પાંચેક ઘોડેસ્વારો ઉભા હતા. મારા પિતા તેમના ઘોડા ઉપર ચડે તે પહેલાં તો તેમના ઉપર પણ હુમલો થયો. તેમણે નીચે રહીને ધા કરવા માંડ્યા.

“હું તો કેદી બનેલો, એટલે દૂર ઉભા ઉભા આ કપા-કપ્પ જોયા શિવાય મારે માટે બીજો કાંઈ માર્ગ નહોતો. મારા કિલ્લામાં તીવ્ર દુઃખ થતું હતું. ઘોડે જ દૂર બીજા ફોજ અમારી તરફ આવી આવતી હતી.

“મારા પિતાની સ્થિતિ, દેખીતી રીતે જ, લાચાર હતી. તે નીચે ઉભા હતા અને તેમના ઉપર આક્રમણ કરનારા અથા ઉપર હતા. તે એકલા હતા અને સામે અનેક માણસો હતા. તેમની ચોમરદમ નિરાશા જણાયેલી હતી : તેમની સામે તેમની ઓ

જાતો દીપક

અને પુત્રી રૂદન કરતાં ઉભાં હતાં, તેમનો જુવાન પુત્ર કેદીની દશામાં ઉભો હતો, તેમના સારથીને ખંભે દોરડાં બધાતાં હતાં, તેમના રહેમાન ઉપર તલવાર ઉગામીને એક કૈનિક તેને દબાવીને ઉભો હતો અને તેમના શત્રુઓ વિજયની મદિરા પીને ઉન્માદમાં ખેલતા હતા. એ સ્થિતિમાં પતાછ શું કરે ? કેટલાને મારે ? કેટલાના ધા ઝીલે ? એ છતાં પિતાએ અંત ધડીએ જે પરાક્રમો કર્યા છે, તે તો મોગલ સરદારની કીર્તિને વિશેષ ઉજ્જવળ કરે એવાં છે. એ આજે જે યાદ આવતાં, ગવમાં મારી છાતી ફુલી જાય છે, મારી માંદગી ધડીલર ઉડી જાય છે. મારા પિતા જેવા ફક્ત પંદરજ સરદારો બહાદુરશાહની પડખે હોત, તો મોગલ સામ્રાજ્યનો અંત આવો કરજી ન હોત. તો તો ભારતવર્ષની તવારીખ પલટાછ ગઈ હોત. બહાદુરશાહના પુત્રોને દિલ્હીની બજારોમાં લિપ્પારી બનવું પડ્યું, બહાદુરશાહની પુત્રીઓને જંગલમાં લુંટાવું પડ્યું અને મારે-બહાદુરશાહના સ્વજનના અને નામીયા સરદારના પુત્રને-આમ થરી-ખીમાં છેલ્લા દિવસો વીતાવવા પડે છે, એ દશા બહાદુરશાહના અનુગામીઓની, મુગલ સામ્રાજ્યના વારસોની કદાપિ ન હોત. પણ એ તો થયું. જેમનામાં શુરવીરતા અને સામ્રાજ્યને માટે ભાવ હતો તેમને સામ્રાજ્યના રક્ષણ અર્થે, ઝુઝવાની કાષ્ઠ્યે તક આપી નહીં. તેમનો ઉપગોગ કરનાર કાઠ નહોતું. ઉલટું, સૌ એ આગને દારવાના પ્રયત્નો કરતા. મારા પિતાને એ સ્થિતિ કેટલાય વખત થયા સમજાયેલી : એટલે જ તેમણે દિલ્હી છોડ્યું. ઓ હો ! તેમણે એ અંગ્રેજોની પલટણને એક ધડી સુધી જે વીરતાથી હંફાવી, તે વીરતાનો ઉપગ દિલ્હી દરવાજા પાસે અંગ્રેજ લશ્કરનો રામનો કરવામાં થયો હોત ! એવા વીરોની ફોજ કેસરીયાં કરીને અંગ્રેજોને રાત્રે ઉતરી પડી હોત ! પણ તે અશક્ય હતું. કાળનું નિર્માણ જુદું હતું. મોગલ સામ્રાજ્યના વિનાશની ક્રિયા તો મોગલ બાદશાહ આલમશાહના કાળથી શરૂ થઈ ગઈ હતી. આલમશાહના કાળમાં સામ્રાજ્યનો

ચન્દ્રમારીની ઇંદ

વિસ્તાર ખુબ વિશાળ હતો; ત્યારે મોગલ સૈનિકોની આજુ ઠે દક્ષિણમાં સમુદ્રકિનારા સુધી અને ઉત્તરમાં હિન્દુકુશના ગિરિશિખરો ઉપર ફરતી; ત્યારે મોગલ શહેનશાહની જોહુકમી સામે કે તેની ધર્માન્યતા સામે બલિષ્ઠમાં બલિષ્ઠ પણ એક અક્ષરે ન બોલી શકતા.. એ છતાં, મોગલ સક્તનતની ઘેર ખોદવાનું તો બાદશાહ આલમશાહે જ આરંભ્યું. જેમ બીજા બાદશાહે તેમની હૈયાતીમાં, તેમની પોતાની કબરની અને તેના ઉપર ઉભી કરવાની બધા ઇમારતની તૈયારીઓ કરી ગઈતા, તેમ આલમશાહે પોતાની કબરને બદલે શહેનશાહતની કબરની અમ્મણતાં તૈયારીઓ કરી. તેના સ્વર્ગવાસ પછી તો એ કામ અપાટાબધ ચાલ્યું. બહાદુરશાહ તમ ઉપર આઝ્યા, ત્યારે તો સામ્રાજ્યની કબર રચાએલી તૈયાર હતી; સામ્રાજ્યનો વિનાશ પણ થઈ ચુક્યો હતો. ત્યારે તો માત્ર તેની લાશનો જનાળે કાઢી તેનું દફન કરવા સૌ કબ્રસ્તાન ભણી જતા હતા. ખુદાએ બહાદુરશાહને એ મૈયતને મોખરે ચાલવાનું સોંપ્યું અને તે મુજબ તે ભક્ત બાદશાહ વત્યો. લાશને ઉઠાડી તેમાં નવા પ્રાણ પૂરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય ક્યાંથી હોય ? એટલે આ બધું ખુદાની મરજીથી થતું હતું. એ વિધાતાનું વિધાન હતું.

“ મારા પિતા ચારે તરફથી ઘેરાઈ મર્યા હતા. તેમના ઉપર ચારે તરફથી ધા પડતા હતા. તે બધાનો તે બહુ જ બહાદુરીથી ઉત્તર દેતા હતા. તેમણે એ અંગ્રજોને તો, તેમના ઘોડા સુધી કુદી તલવારને ઝાટકે દાર કર્યા : અને પાંચજને જખ્મી કર્યા : એમાંથી એકનો જખમ તો જીવલેણ જ હતો. તે મારા પિતાની તલવાર ખાઈ નીચે પડ્યો તે ધડીએ જ તેનાં આંતરડાં બહાર નીકળી પડ્યાં હતાં. પણ એ દરમ્યાન મારા પિતાજીનું શરીર ચાળણી માફક વિધાઈ ગયું. તેમની જાતી અને પીઠ ઉપર અનેક તલવારો ઝીંકાણી. તેમના ખંભા ઉપર અને માથામાં બેસુમાર ગોળીઓ વાગી. અનેક સંગીનોએ અને લાલાએ તેમના શરીરમાંથી લોહીના ધોધ પહેતા કર્યા. એક સંગીન તો તેમની

શુભતો દીપક

અંધમાં ક્યાંય સુધી ખુંચી મળું. એ બધું છતાં, દરેક નવા પ્રહાર સાથે તેમની વીરતા વધતી જતી : તે વધારે ને વધારે મરણીયા બનતા જતા. છેવટે, અનેક શત્રુબંધ શિકારીઓની વચ્ચે સપ-ક્રએલો વનકસરી, એકલો અને અસહ્ય, જેટલું જુઝાય તેટલું જુઝ્યા પછી જેમ વીરતાપૂર્વક પડે તેમ, મારા પિતા, માથામાં તલવારનો કારમો ધા વાગવાથી પડ્યા. પડ્યા પછી એ તેમના હાથમાંની સમસેરે થોડીવાર સુધા આમ તેમ ધુમ્યા કર્યું. તેમણે પણ ખુબ પાછડા માર્યા : બેએક વખત કેડબર થઈ ગયા : પણ પાછા પડી ગયા. અતે તેમને મુચ્છા આવી : તેમની આંખો, જ્યાં મારી માતા અને બ્હેન ઉભાં હતાં તે દિશામાં ફાટી રહી : તે કશું બોલી ન શક્યા. તેમને કહેવાનું બધું તેમની ફાટી રહેલી આંખો કહી રહી હતી. તેમને એ અબળા-ઓની શીકર થતી હતી. પણ તેમને આશ્વાસન દેવા જવાના તાકાત મારામાં નહોતી. મારા શરીર ઉપરનાં બધેનો મેં હચ-મચાવ્યાં : પણ તે તૂટવાને બદલે વધારે સખ બન્યાં : હું દાંત કચકચાવી, નિરાશ બની મારી જગ્યાએ ઉભો રહ્યો.

“મારા પિતા મૃત્યુ પામ્યા એની મને ત્યારે જ ખબર પડી કે જ્યારે તેમના સુકાતા કંઠમાંથી ‘ પાણી પાણી ’ એમ ધીમી કંખના મેં સાંભળી. મારા પિતાજીને મળું ભીંજવવા મસ્તી વખતે પાણીનું ટીપું એ ન મળ્યું, એ દુઃખ મને અંગ્રેજ સેનિ-કાનાં નિષ્કૃસ્તા જોષને સવિશેષ આકર્ષ લાગ્યું. પિતાજી તો વીર પુરુષની માફક રણશય્યા રચીને સદામને માટે સૂતા. તેમની આંખો મીંચાઈ ગઈ. અને હું અને મારી માતા અને મારી બ્હેન એ દિલ ચીરતું દશ્ય નિઃસાસો નાંખીને જોઈ રહ્યાં.

“ અને પછી તે સપાઈઓએ મારા પિતાના મૃત દેહ ઉપર જે અધમાચાર ચલાવ્યો, તે તો મારાથી કે કોઈથી ન જોઈ શકાય તેવો હતો. તેમણે પિતાનાં લુગડાં ઉતારવા માંડ્યાં : તેમનું શરીર સુંઘવા માંડ્યું. આ મારાથી ન જોઈ શકાયું. મારી

આંખે અંધારા આવવા માંડ્યાં. મારા પગ ધૂળવા લાગ્યા. હું પડ્યો. મને મૂર્ચ્છા આવી.

“મારી મૂર્ચ્છા ઝઝીવારે” ન ટકી. મને બાંધેલાં દોરડાં નિર્દયતાપૂર્વક ખેંચાવા લાગ્યાં. હું બેભાન બની ગયો હતો, તો મેં મારાથી એ આંચકા નાંચી શક્યા. હું જાગ્યો: પણ મારી બચાની કાંઈ સીમા નહોતી. મારા વાંસામાંથી લોહી ચાલ્યું જતું હતું, એની કાળી બળતરા મારાથી નહોતી રહેવાતી. સામે જ મારી બહેન અને માતાની લૂંટ ચાલતી હતી.

“પિતાની લાશને ચુંથી લીધા પછી તેમણે મારી માબહેન ઉપર આક્રમણ કર્યું. તેમનાં શરીર ઉપર નહોતાં આબૂપણા કે નહોતાં સારાં વસ્ત્રો. એ છતાં, તેમનાં વસ્ત્રો ઉતારી એ દુષ્ટોએ માતાના અને બહેનના અંગની ઝડતી લેવા માંડી. માતા અને બહેન આકાશની મેં છતી ફાટી જાય એવો કરણ પોકાર કરતાં હતાં. પરદેશીના હાથના સ્પર્શે તેમનો જન જતો હોય એટલું તેમને દુઃખ થતું હતું. પણ અમારી લાચારીનો કાંઈ અંત નહોતો.

“તેમણે માતાના કાનમાંથી કાઢેલાં અને બહેનના નાકમાંથી નચડી બળજેરથી કાઢી લીધી. માતાએ કાઢેલાં પોતાને હાથે ઉતારી આપ્યાં; પણ બહેનના નાકમાંથી નચડી એમ નીકળી ચકી નહીં; એટલે એમનામાંથી એકે આમળ આવી તે જોરથી ખેંચી. નાક તોડીને નચડી બહાર આવી. બહેનના મોંમાંથી ચીસ નીકળી પડી.

“એ સિવાય માતાના કે બેનનાં અંગ ઉપર તો કર્યું જ નહોતું. જે કંઈ હતું તે અમારા રથમાં પડ્યું હતું અને ઝવેરાતનો ઘણો પિતાની છતીએ હતો. તે તો તેમણે, મને લાગે છે કે, હું મૂર્ચ્છામાં હતો ત્યારે જ પિતાની ઝડતી લઈને કાઢી લીધો હતો. હવે તેઓ રથ તરફ વળ્યા અને જે કંઈ લેવા જેવું લાગ્યું તે તેમણે હાથ કરી લીધું.

બુદ્ધિનો દીપક

“જેટલો વખત તેમણે લૂંટ ચલાવી, તેટલો વખત હું નિરાધાર દસામાં એ બધું જોતો ઉભો હતો. એ બધો વખત મારા મનમાં તેમની પાશવતા અને તેમના અનુન ઉપર જ વિચાર આવ્યા કરતા હતા. અમે કદીયે તેમને કશુંએ નુકશાન નહોતું કર્યું; અમે કોઈ દિવસ કંપની સરકારનો કશો જ અપરાધ નહોતો કર્યો; તેમ મોગલ સામ્રાજ્ય સંહારવાના તેમના કાર્યમાં અમે કશી અડચણ નાખી નહોતી; અને જ્યારે એમનો અને અમારો ભેટો થયો, ત્યારે તો અમે સાવ લાચાર સ્થિતિમાં હતાં: અમે આ કલંકિત જીંદગીને થોડાં વર્ષ લંબાવવા છુપો ખુણો શોધવા શાન્તિપૂર્વક ચાલ્યાં જતાં હતાં. એ છતાં અમે જાણે કંપની સરકારનો જખરદસ્ત દોડ કર્યો હોય, કોઈ અક્ષમ્ય અપરાધ કર્યો હોય, કેટલાય વખત થયાં જેની શોધ કરતા હોય એવા બળવા-ખોરો માંડમાંડ પકડાયા હોય, તેમ તેઓ અમારા ઉપર વૃદ્ધી પડ્યા. તેમની જગ્યાએ કોઈ વિશેષ ઉદારતાવાળા સૈનિકો હોત તો, અમારી કંથની સાંભળી, કશું જ કર્યા વિના પાછા જ ફરી ગયા હોત. મોગલ સૈનિકોની અને રાજપૂત ચોદાઓની એવી ઉદારતાના કેટલાય દાખલાઓ ઇતિહાસને ચોપડે છે : મેં પણ એવું કેટલું પે મારી નજરે જોયું છે: પણ આ પરદેશીઓને તો મોગલ નામની સામે વેર હતું: તેમની આંખોમાંથી તો હિંદીઓને જોઈને ઝેર વરસવા માંડતું હતું. સ્ત્રી-સન્માનને માટે પંકાચેલા ઈંગ્લાંડના આ પુત્રો હિંદી સ્ત્રીઓને લૂંટવામાં કશો બાધ ન ગણતા. તેમને એ રીતે જ ફળવવામાં આવતા. દિલ્હી પડ્યા પછી તેમણે દિલ્હીના વાસીઓ ઉપર જે કેર વરસાવ્યો છે તે તો, જેમણે એ જાતે ન જોયો હોય કે ન અનુભવ્યો હોય, તેમની કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવો હતો. મેં એ જાતે જોયો છે. ત્યારે હું દિલ્હીની ગલીઓમાં એકલો અને ધરખાર વિનાનો બટકતો. એ સીતમનાં દશ્યો જાતે જોતો અને ત્રાસતો રાત્રે નગર બહાર આવી આખી રાત આકાશ તરફ જોઈ બેસી રહેતો અને તારાઓને પૂછવા કરતો કે: સામ્રાજ્યોના ઉદય અને

રાજકુમારીની ઇંદ

અસ્ત આવા વેદનાભર્યાં હોય છે ? અનેક સામ્રાજ્યોના ઉદય અને અસ્ત નીરખનાર એ તારકે જવાબમાં તેમની ત્રીણી પ્રકાશવંત આંખો જરા મટમટાવતા.

“લૂંટનું કામ ખલાસ કર્યા પછી, છુટા છવાયા ફરતા બધા સિપાઈઓ ભેગા થયા, અને મને આગળ કરી તેમને માર્ગે ચાલવા લાગ્યા. મારી દોરીઓ ઝાલી બે સિપાઈઓ પાછળ ચાલતા હતા. માતા અને બહેનને અને પત્તાની લાશને તેમણે ત્યાં જ રજાતાં રહેવા દીધાં.

“મને કેદી બની જતો જોઈ, બહેને ‘ઓ લાઈ, ઓ લાઈ,’ એમ બુમો પાડવા માંડી. પણ તેનું કાણ સાંભળે ? સિપાઈઓને તો એ દયાર્દ્ર બનવાને બદલે હસાવનારું નાટક લાગ્યું. હું પાછું વાળી જોતો હતો, અને બહેનનું અને માતાનું બની શકે તો મુખ જોઈ લેવા મથતો હતો : પણ ત્યાં તો સિપાઈઓનો ‘ચલો’નો કારકો મારા પગને ચમકાવતો હતો.

“માતા પણ મને જતો જોઈને શાંત ન રહી શકી. તેના મુખમાંથી પણ ચીસો નીકળવા લાગી. એ મેં કયાંય મુઠ્ઠી સાંભળ્યા કરી : ‘મારી આંખોના નુરને, મારા જીવને, મારા લાલને, ખુદાની ખાતર છોડી દો. તમે મારા સ્વામીને આ માટીમાં રગદોળ્યો : તેનો જન કાઢી લીધો. હવે તો અમ અનાથ ઉપર થોડી દયા કરો ! હું વિધવા હવે કેનો આશરો શોધીશ ? હવે મારી જીંદગી ક્યાં કાઢીશ ? ખુદા ! મારું કલેજું ફાટી જાય છે. ઓ કોઈ આવો ! મારા દિલ્લારને મને પાછો અપાવો. ઓ, કોઈ અકબરને અને શાહજહાંને તેમની કબરમાંથી ઉઠાડો અને બતાવો કે એમના વારસોની આ દશા છે ! ઓ દિલ્લાર !’

“હું એ સાંભળતો હતો : સૈનિકોએ પણ એ આત્મ ચીસો સાંભળી. પણ તેઓ તો અપાટાબધ તેમનો માર્ગ કાપી રહ્યા.

બુદ્ધિનો દીપક

હતા અને મને જરા ધીમે પડતો જોતા, તો મારી દોરીઓ ખેંચી મને દોડાવતા.

“ મને તે સિપાઇઓ તેમની સાથે દિલ્હી લઇ ગયા. ત્યાંથી ઇન્દોર લાવ્યા. ત્યાં મારી પાસે થોડા સંભાળવાનું અને તબેલા સાફ કરવાનું કામ કરાવતા.

“કેટલાક દિવસ પછી મને છોડી મૂકવામાં આવ્યો. મેં ઇન્દોરમાં એક ઘડોરને ત્યાં દારપાલની નોકરી સ્વીકારી. થોડા માસ ત્યાં નોકરી કરી. ન કાવવાથી હું દિલ્હી આવવા નીકળ્યો. ત્યારે દિલ્હીમાં બળવાખોરોને સજા કરવા અને લોકોને દબાવી સરકારનું શાસન સ્વીકારતા કરવા અંગ્રેજ સૈનિકો ત્રાસ વર્તાવી રહ્યા હતા. મેં દિલ્હીમાં આવી એ બધું મારી નજરે જોયું. એ બધું શાંત થયા પછી, હું દિલ્હીની બજારમાં ફરવા નીકળતો ત્યારે મને લાગતું કે હું સ્મશાનમાં ભટકું છું. એમ હું જૂતની પેઠે ભટક્યો. પછી અમારા કુટુંબીઓ કંપની સરકારને જીવાઈ માટે અરજીઓ કરતા હતા. સાથે મેં પણ અરજી મોકલી. મને પણ બધાની સાથે માસિક રૂ. પાંચની જીવાઈ મળી. એ સ્વીકારીને મેં દિલ્હીના પરામાં ઘર લીધું, નીકા કર્યા અને બાળકોનો પિતા બન્યો.

“ મારી માતા અને બહેનને તે દિવસ સિપાઇઓએ જંગલમાં રાખતાં મૂક્યાં, ત્યાર પછી તેમના સંબંધમાં મેં કંઈ સાંભળ્યું નથી. તેમને માથે શાં શાં વીતકો વીત્યાં, તેઓ જીવે છે કે નહીં, મારા પિતાની લાશની શી દશા થઈ, એ કંઈ હું નથી જાણી શક્યો. માત્ર એટલું જાણું છું કે એ માલકરી, જંગલમાં કોઈ માર્ગ નહીં જડવાથી, મારા પિતાની લાશની પાસે બેસી, જમીન ઉપર માથાં પછાડી, જરૂર ત્યાં ને ત્યાં જ મરણ પામ્યાં હશે.

રાજકુમારીની ઇંદ

“મારું વિવાહિત જીવન લગભગ એક પચ્ચૌથી ચાલ્યું: એ દરમિયાન મને ઘણા અનુભવો થયા: દુનિયાના મેં અનેક રંગો જોયા. નિર્વાહની ચિંતા મને આખો દિવસ સતાવ્યા કરતી. આવતી કાલની રાત્રીને વિચારે મેં કટલીયે રાત્રિએ નિદ્રા ગુમાવી હતી. એ કારણે મારો સ્વભાવ લહેરી હતો છતાં યે, મને વહેલો વહેલો ધડાપો આવ્યો. આજે પચાસ વર્ષની ઉંમરે, હું એસી-નેવું વર્ષનો ડેસો બની ગયો છું અને પચારીએ પડ્યો પડ્યો રીખાઈ છું.

“મારી નસોમાં જીવાનીનું લોહી દોડતું, તે તો બળવા પછી પાંચ વર્ષમાં જ ઠંડું પડી ગયું. મને બરાબર યાદ આવે છે કે મારી પહેલી દિકરીના જન્મ પછી હું ઠડોમાર બની ગયેલો. પહેલાંની જેમ, મને હવે યુદ્ધનાં સ્વપ્નો નથી આવતાં; મારા વડવાઓનું સામ્રાજ્ય પાછું મેળવવાનો મારો આતશ ઓલવાઈ ગયો છે. મને બંદીવાન બનાવનાર, મારી માતા અને બેનને જન્મ-લમાં રક્ષણતા છોડી જનાર અંગ્રેજ સૈનિકો ઉપર વેર લેવાનું મારું ઝનુન ઓસરી ગયું છે. એ બધી વાતો, મારી ચિંતાઓમાં હું વીસરી જવા લાગ્યો એ છતાં, એ જ્યારે સ્મરણે ચડતી, ત્યારે હું શાન્ત ન રહી શકતો. ધડીલર મારું એ ઝનુન અને મારો એ આતશ જાગ્રત બનતાં અને મારું લોહી ધડકવા માંડતું. હું ઉભો થઈ જતો અને મારા મનમાં અનેક વિચારોના વટાળ ચઢતા. પણ આખરે કાળ દુઃખી સ્મૃતિઓની વેદનાને વિદારનાર છે, એ સત્ય મને અનુભવથી સમજાયું. અને મારા જેવા નિર્બળ અને નિઃસહાય મીસ્ટ્રીન માણસના રોષનો કાંઈ અર્થ પણ નહોતો.

“આવા પ્રકારના આધાતોનું દુઃખ વિસરવા, માથે ઝડુમતી અનેક આફતો અને ચિંતાઓ ભૂલી જવા, હું બીજીજીના વ્યસનમાં લપટાયો. એની લિજ્જતમાં હું મારી આસપાસની દુનિયા-માંથી ધડી મારા સ્વર્ગમાં વિહરતો. મને ત્યારે કશું યે સાંભરતું

ગુણતો દીપક

નહીં. આંખો મીંચીને કલાકાના કલાકા સુધી હું ઝોકા ખાધ કરતો અને મારી પાસે અમારો એ લાલ કિલ્લો, અને બહાદુર-શાહ બાદશાહની મહેલ ખડા થતાં. મને પોતાને મારા બહાલા થોડા ઉપર બેસી દિલ્હીની બજારોમાં અનેક માણસોની સલામો ફીલતો, ફરતો હું કલપતો. પણ હું જાગતો અને મારા કાનમાં મારાં બચ્ચાંઓના દીન સ્વર સંભળાતા. એ વિસરવાને હું ફરી-વાર અશીષુ માગતો અને મારી સ્ત્રી ગમે તેમ કરીને મારી માગણીઓને સતોપતી. હું આજે એક ગુ-હેમારની માફક કબુલ કરું છું કે હું એ વયસમાં જ ખુવાર બની ગયો છું- મને એ વયસ ન હોત, તો અમે આજે જરૂર સુખી હોત. મને આજે આ બિછાનામાં પડ્યા પડ્યા મારાં બચ્ચાંની જે ચિન્તા થાય છે તે ન હોત. પણ પરવરદેગારની મરજી એવી હશે.

“મેં બીજું મોટું પાપ તો એ કર્યું છે કે મેં મારા બેટાનો ભવ બગાડ્યો છે. મેં તેને નાનપણથી કુમાર્ગે મૂકી દીધો છે. હું અશીષુ પીતો અને સાથે સાથે મારા ચાર વર્ષના પુત્રને પણ એકાદ ટીપું આપતો. પ્રજાએ મને જ્ઞાન અને સંસ્કાર અને શુદ્ધિ આપ્યાં છે એ છતાં, મેં કદિયે તેનો ઉપયોગ મારા પુત્રના હિતમાં ન કર્યો. મેં તેને બેહદ લાડ લગાવ્યાં—ખુબ બગાડ્યો. પાંડોશીના છોકરાઓ સાથે તે મદ્રેસે જવા મરજી કરતો, તો હું તેને અટકાવતો. આજે તેની દસ વર્ષની ઉંમર થઈ છતાં તે એક હરફ નથી બોલતો અને તેની માની ખુબ માથાજીક છતાં તે મદ્રેસાએ પણ નથી જતો. તે સાવ રખડુ બની ગયો છે. આજે મરતાં મરતાં હું એ બેઠું છું અને મારું મરણ વધારે જ્ઞાનિમય બને છે.

“આ બધું છતાં, ખુદાએ મારા ઉપર એક મહેર વરસાવી છે. મારા સંસારના જખ્મો રૂઝવવાને મને તેણે એક અમૃત સંજીવની આપી છે. તે મારી સ્ત્રી. તે પણ અમારી જેમ

રાજકુમારીની દંદ

મોગલ રાજકુટુંબની હતી. તેની જ્ઞાનદાનીએ અને કુશળતાએ જ મારી દુનિયાને સાવ અધકારમય બનતી બચાવી લીધી છે. અમને પાંચ રૂપિયાની જીવાઈ મળે છે; અને મારી સ્ત્રી આખો દિવસ ગૃહ-ઉલ્લોગ કરી હંમેશનો એક રૂપિયો રળે છે. એમથી અમે ખુબ મળથી રહી શકીએ; પણ મારા અશ્રીલની પાછળ માસિક વીશ બાવીશ રૂપિયા જોઈએ, એટલે અમે દુઃખી છીએ. પણ તેણે મને કહિયે મારી માંગણીની ના નથી પાડી. તેની નાની પુત્રીને દૂધને માટે રોતી મૂકીને પણ તેણે મને અશ્રીલ આપ્યું છે.

“અમારી મહોજ્જત પણ એવી જ છે. મારી નબળાઈએ છતાં, તે મને દિલથી ચાહે છે; મારે માટે ખુવાર થવાને તૈયાર રહે છે. મારી આજની ધડી સુધી તે મારી પથારીએ જોસી મારી ચાકરી કરે છે. હું કેટલાંય ધરો મારી નજરે એવાં જોઈ છું કે જ્યાં દર્દીનું દર્દ ધરના માણસોની જોપરવાઈથી બમણું તીવ્ર બને છે, પણ મારે તો એ સુખ છે કે મારી સ્ત્રીનો આરામદાયી હસ્તસ્પર્શ મારી વેદના વિસરાવે છે. મારા એ આ સંસારસાગરમાં મારી એ મીડી વીરડી છે. ખુદાએ મારા ઉપર એટલી રહેમ રાખી છે. અને એ માટે આજે હું આ છેલ્લી ધડીએ એનો અહેશાન ગાયાં કરું છું.”

* * * * *

દિલ્હારશાહ મૃત્યુ પામ્યા. પાછળ તેમની સ્ત્રી, દોઢ વર્ષની દિકરી અને દશ વર્ષનો દિકરો રૂઢાં અને તેમની પૂંજમાં કંઈયે ન રહ્યું-હા, ગામનું અને વેપારીઓનું થોડું દેવું રહ્યું.

બીજે જ દિવસે લેણદાર લેણું લેવા આવ્યા. વિધવા કાંઈ ન જોલી શકી : તેની આંખોમાંથી દડદડ આંસુએ ચાલ્યા : “ઓ પ્રભુ ! હું શું કરું ? મારી પાસે એક પુટી બદામ પણ નથી રહી !”

! પુત્રાતો દીપક

દિલ્હારશાહના મૃત્યુની ત્રીજી સંખ્યાએ દિલ્હીમાં ધડ ઉઠવામાં રહી હતી અને દિલ્હારશાહની સ્ત્રી કુરતી હતી. પાસે ઉભો ઉભો બાળક રડતો હતો. અતે રડીને, તોફાન મચાવીને ઊઠે તો ધડમાં ફાટેલાં લુગડાં પહેરીને ચાલ્યો ગયો. પણ પાછો મોડી રાત સુધી આવ્યો જ નહીં. બીજી સવારે ખબર પડી કે તે માણીની ઝપટમાં આવી ગયો છે અને કચરાખતે ભયંકર ઝખસો પામી, પોલીસની દયાથી પોલીસચોકીમાં પડ્યો છે.

મા ગાંડી બનીને તેની પાછળ દોડી: પોલીસચોકીએથી જોદમાં લઈ ઘેર આવી. થોડા દિવસ સુધી, પાડોશીઓની દયાથી તેની ચાકરી કરી. તે સાળે તો થયો; પણ સદને માટે અપંગ બની ગયો. માએ ખુદાની મરજી ઉપર નિઃશ્વાસો ઊડી, એટલાજ પ્રેમથી પુત્રને ઉછેરવા માંડ્યો. તેણે રાત દિવસ કામ કરીને પતિનું દેણું ભરી દીધું અને પોતાનું અને નાની દીકરીનું અને અપંગ પુત્રનું એમાંથી પોપણ કરવા માંડ્યું.

એ દશમાં એ કુટુંબ કેટલાંય વર્ષ દિલ્હીના પરામાં રહ્યું. આજે હવે તેમને મોમલ-સમ્રાટના વંશજો તરિકે કાષ્ટ પિછનનું ચે નહીં હોય !

હું દુરદાના અને ગૌહર

દિલ્લીથી થોડે દૂર, જમનાને સામે પાર, એક નાનકડું ખેતર હતું. વર્ષો થયાં તેનું જમીન ખીનખેડ રહેવાથી, તે વીડ બની ગયું હતું. તેમાં જુનું ઘાસ ઉગતું.

તેમાં, માથોડું ઉંચું ઘાસની વચ્ચે સાંઠીઓની બાંધેલી એક નાની પશુ દિલને આલ્હાદ આપે એવી ઝુંપડી ઉભી હતી. તેને એક ખુલ્લું રાંધવાનાં વાસણ અને ચુલો પડ્યાં હતાં અને બીજી બાજુએ સિંચાણની બેલી સવારમાં, બે નાનાં બાળકો ધસધસાટ ઉંઘતાં હતાં. મા અને બાપ બન્ને ખડવાદવા ગયાં હતાં.

ઝુંપડીને ફરતું ચોગમ મળતું ફળદ્રુપ હતું: લીંપીઝૂંપડીને અને વાળીચોળીને તેને આલ્હાદ જેવું સ્વચ્છ રાખવામાં આવતું. તેમાં એક બાલુ પુલના બે છોડ ઉભા હતા અને બીજી બાજુ ઝુંપડીની દિવાલને લાગીને તંબુરો પડ્યો હતો. વચમાં બાળકોએ રમતાં રમતાં બેરેલા ધોળા પાંચોડા એમ ને એમ પડ્યા હતા.

ખડવાદીને તેની સાંસડીઓ બાંધી, સીપુરૂષ બન્ને દિલ્લીમાં વેંચવા જતાં અને જે મૂલ હોય તેમાંથી દાણા લાવી, રોટલો ખાતાં. બપોરે કામમાંથી પરવારી, ચાક્યાપાક્યા મા, બાપ બન્ને બાળકો ભેગાં મળી ચોડીવાર બેસતાં. પાછા તડકા નમે એટલે માબાપ

ખુઝાતો દીપક

અન્ને દાતરકું લધને વીડમાં પેસતાં અને ઉમંગપૂર્વક આવતી કાલની ગાંસડી માટે જોટલું વાઢી શકાય તેટલું વાઢી લેતાં. સાંજે જ્યારે સૂર્ય તેના આછા પ્રકાશથી ખડને છેલ્લી વખત સુવર્ણને રંગે રંગતો ચાલ્યો જતો ત્યારે માખાપ અને ખાળકો બધાં તેમના સ્વચ્છ આંમણમાં આનન્દથી મળતાં અને આખો દિવસ ખુદાએ ખુશીમાં વીતાવ્યો તે માટે પિતા, તેના તંજુરાના તાલમાં ખંદગી ગાતો. માતા તેના મધુર સુરથી લજનોને મીઠાં બનાવતી. ખાળકો ગદ્ય કાલના વેરાયેલા પાંચીકાને એકઠાં કરી રમ્યા કરતાં અને થોડી વારમાં માતાના ખોળામાં તો થોડી વારમાં પિતાના પડખામાં જઈને બેસતાં. આ સુખી કુટુંબનું સુખ, આખો દિવસ આચડીને માળા તરફ વળતાં પક્ષીઓ પણ ધડીલર આકાશમાં થંભી ધખ્યાની નજરે જોઈ રહેતાં.

ચોમેર શાન્તિનું વાતાવરણ જન્મતું. તેમની આસપાસ આખી અવની આનન્દમાં ડોલતી. મોડી રાત સુધી તેઓ, લજનોની ધુનમાં આ રીતે બેસી રહેતા; અને કેટલીએ વખત તો પૂર્ણિમાની રૂપેરી આંદનીમાં સવારોસવાર પ્રભુનાં કીર્તન કર્યાં કરતાં. ખાળકો એ સંગીત સાંભળતાં સાંભળતાં તેમના ખોળામાં પોઢી જતાં.

આમ કેટલાંય વર્ષ તેઓ આ એકની એક ઝૂંપડીમાં રહ્યાં. ચોમાસામાં જન્મના નદી બેકાંદા પૂરના મદમાં ગાજતી ચાલી જતી હોય અને લયાનક મેઘલી રાત્રિએ ધનધોર આકાશમાં વીજળી અત્યંત લયાનક રીતે સખાકા દેતી હોય, ત્યારે પણ તેઓ, એટલી જ શાન્તિપૂર્વક ખુદાને ભરોસે, તેની ભક્તિનાં લજનો ગાયા કરતાં. ઝૂંપડી પવનમાં, કેટલીએ વખત, ઉખડો પડવાની સ્થિતિમાં આવી જતી.

ચોમાસાના પહેલા બે મહીના અને ઉનાળાના છેલ્લા બે મહિના, જ્યારે તેમના ખીડમાં ધાસ ન રહેતું, ત્યારે આઠ મહિ-

હું, દુરદાના અને ગોહર

-નાની કમાઈમાંથી જે કંઈ બચત રહેતી, તેના હિપર તેઓ ગુજારે કરતાં. પિતા નાનકડો મકરબો ઉધાડી તેનાં બચ્ચાંઓને પઢાવતો અને બપોરે મસ્જિદમાં જઈ કુરાન વાંચતો. તેને જે કંઈ પૈસા મળતા તે, બાળકો માં બાટી દેતો.

દિલ્હીમાં તેની પીર તરિકેની નામના હતી. તે ખેરાતની એક પાછ પશુ પોતાને માટે વાપરતો નહીં અને પોતાનું ગુજરાન ખડ વાઢીને કરતો, એ વાતે તેનામાં લોકોનો અજબ વિશ્વાસ જન્મ્યો હતો.

આ ખડની ગાંસડીઓ વેચી નિર્વાહ કરનાર તે બહાદુરશાહ બાદશાહના દરબારમાં ઉચ્ચ સ્થાન પામનાર શુઝર્મ મૌલવી સાહેબનો એકનો એક પુત્ર: અને તેની સાથે જીવન જોડી, તેની સહચારિણી બનનાર તે બહાદુરશાહ બાદશાહની ભાણી-બેટીની બેટી ગોહર બેગમ. બન્નેને બળવા પછીના બનાવોએ મેળવી દીધા. બન્નેએ એક બીજાની પિછાન કરી અને એક બીજાની આપવીતી સાંભળી અતિ દુઃખ પામ્યાં. છેવટે ખુદાની સાક્ષીએ નિકા કરી, બન્નેએ સાથે જન્મીનું નાવ દુનિયામાં બેઠું કપું.

મૌલવી સાહેબના પુત્રે પોતાની કથા પોતે જ લખી છે. અને ગોહર બેગમની કથની પણ તેના પાસેથી જ મળી છે.

* * * * *

હું મારા માતાપિતાને એકનો એક પુત્ર હતો. મારાં માતાપિતા સાધુ-જીવન ગાળતાં: તે નેતરનું ગૂંથણ-કામ કરીને તેની પેદાશમાંથી રોટી જમતા, પણ મારે પૈસાની ખોટ નહોતી. દિલ્હીના તવંગરોમાં તવંગરોને ન હોય તેટલી દૈલત મારે ત્યાં હતી: કરોડના વેપાર ખેલનારને જેટલી પેદાશ ન હોય તેટલી પેદાશ મારે હતી. હું કશા જ વિચાર વિના, કરી જ ગણતરી વિના મરજી મુજબ પૈસા ખર્ચતો. હું બહાદુરશાહના સાહબદઓ

જુઓ લીધક

જેવો શાહજાદો હતો. મારી જુવાનીની વાતો અદ્ભુત અને રામાન્યકારી છે.

રાજકુમારની જુવાનીમાં, તેનામાં જેટલા જેટલા દુર્ગુણો આવે તે બધા મારામાં આવ્યા હતા. મને લક્ષ્મીનો ગર્વ હતો : મારા અવાજમાં, મારા વર્તનમાં, મારા પગની દરેક ચાલમાં ગર્વ જ નાચતો. ખુદા જેવી કોઈ ચીજ છે એમ હું ન માનતો : દેહ અને જુવાની એ, સંખ્યાના રંગ જેવાં ક્ષણિક છે એવો મને કદિ ખ્યાલ આવતો નહીં. દુનિયાને હું મારું વિહાર-ક્ષેત્ર માની, તેમાં સ્વચ્છંદે વિહાર કરતો. હું મોર બનતો અને મારી યોગમ દેલો વિંટળાઈ વળતી. જમનાનો આરો એ મારો કીડા-પ્રદેશ હતો. રે મારી લયલા હતી. તેને માટે મેં મારું જીવન એ વખત જોખમમાં નાંખ્યું. મારા લલા માતાપિતાને એ વખત થાપ આપી, જગતની અને મોગલ શહેનશાહની લેશ માત્ર પરવાહ કર્યા વિના મારી લયલાને હું મોગલ રાજદરબારમાંથી ઉપાડી આવ્યો : અને તેની સાથે જીવન શરૂ કર્યું : પણ તે તો, અમારા એ પવિત્ર પ્રેમની ચાદગીરી સમાં એ બાળકો મૂકી, મારી પહેલાં ખુદાની પાસે ચાલી નીકળી. તેની કબર મારાથી થોડા જ હાથને છેટે ઉભી છે. તેના ઉપર, દર રોજ સવારે, મારા આંગણમાં મુલવી પુષ્પવેલમાંથી મુખો ઉતારી, હું મારી પૂજા ચણવી આવું છું. કોઈ કે ખત સાંજે ત્યાં જઈ બેસું છું : અને જાણું મારી પાછળથી, મારી લયલા આવી મારી આંખો મીચી દેતી હોય એવું મને લાગે લાગે છે. મારી એ લયલાનું નામ દુરદાના.

જ્યારે હું અને દુરદાના પ્રથમ મળ્યાં. ત્યારે અમારા બન્નેના જીવનમાં મદ્દતરી વસન્ત નાચતી હતી. અમે યૌવનમસ્ત હતાં. અને યૌવનનો ઉલ્લાસ અને યનમનાટ, તેની બસતિઓ અને તેના ઉત્સાહો તો લાખમાં પૂરેપૂરાં ન ઉતારી શકાય એવાં ભવિષ્ય

હું, દુરદાના અને ચૈત્ર

છે. આજે એ બધું કાંઈ અત્યંત સુંદર સ્વપ્નની મધુર સ્મૃતિઓ સમું મારી યાદદાસ્તમાં તાબું ને તાબું જ છે ; પણ હું લખું છું અને મને લાગે છે કે મારી એ જીવાનીનું ચિત્ર મારાથી અધું જે આબેહૂબ નથી ઉતારી શકાતું.

દુરદાનાને મેં પ્રથમ જોઈ તે દશ્ય તો મારા દિલમાં જાણે કાતરાઈ ગયું છે : હજી જે મારી આ રાશની વિતાની આંખોને દેખાય છે કે હું મારા પિતાને નાખુશ કરીને રાખલચોં મારી મેડીનાં પગથીયાં ઉતરી રહ્યો છું અને સોનેરી બુઢાવાળી આસ-માની સાડીમાં વદન છુપાવી એક બાળા હસતી હસતી પગથીયાં ચડી રહી છે. મેં તેને જોઈ અને હું થંભી ગયો; અને તે જે મારી સામે જ જોઈ રહી : પ્રથમ દ્રષ્ટિએ બન્નેને સરખું જ આકષણ થયેલું. મારા મ્હોં ઉપર મારા મનોભાવો સ્પષ્ટ તરતા હતા. પણ તે શાન્ત અને સ્થિર હતી : તેની સાથેની સહીયરો તેના મનની વાત જરાયે ન કળી શકી : તે તો ધીમે પગલે એના એજ હાથ સાથે પગથીયાં ચડી મારા પિતાના ખંડમાં આવી ગઈ. હું હજી ઉભો હતો. તેણે ખંડમાં પેસતાં એક વખત મારા તરફ જોઈ લીધું અને તે દ્વારા જે કહેવું હતું તે કહી લીધું.

મારા પિતાની પાસે કુરાન શીખવાને મોગલ રાજકુટુંબની બેગમો સાહજનદીઓ અને સાહજનદીઓ આવતા. મારા પિતા બપોરની નમાઝ પઢીને તેમના ઓરડામાં બેસે, ત્યારથી મોગલ રાજ-નારીઓ આવવા લાગતી. કેટલીયે વખત તો ફેંક સાંજ સુધી તે પિતાજીની પાસે રહેતી. તેમાં ખાસ કરીને જહાંપનાહ મોહમ્મદ બહાદુરશાહની ખાસ બેગમ નવાબ જીન્નત મહાલ તો હંમેશા પિતાજી પાસે અત્યુત આવતાં. તેમની સાથે કેટલીયે વખત તેમનો સાહજનદો કે સાહજનદી હોય અને ઘણી વખત મારી પ્રિય દુરદાના હોય. સહેનશાહ બહાદુરશાહ પણ કાંઈ કાંઈ વખત

પુણ્યની દીપક

અમારે ઘેર આવતા: અને પિતાની સાથે ધમત્રેલાપ કરતા. તે કાઈ કાઈ વખત તેમની સ્વચ્ચિત ધાર્મિક ગઝલો પણ પિતાને ગાઈ સંભળાવતા: અને પિતા ખુબ આનન્દ પામતા. છેલ્લા વર્ષોમાં પિતાની કાયા બહુજ નિર્બળ બની હતી: એટલે તે દરબારમાં ન જઈ શકતા: અને અમારે ત્યાં રાજકુટુંબની આવજવ વધારે રહેતી.

દુરદાના ઉપર બેગમ જીન્નત મહાલની ભારી કૃપા હતી. દુરદાના તેમની થોડા દૂરની ભત્રિજી થતી: તેનાં માતાપિતા તેને નાનપણમાં નિરાધાર છોડી, મૃત્યુ પામ્યાં હતાં: એટલે તે એકલી હતી અને જીન્નત મહાલની સાથે રહેતી. જીન્નત મહાલ તેને પોતાની બેટી જેટલાં જ લાડ લગાવતાં અને એટલાજ પ્યારપૂર્વક પાસે રાખતાં. દુરદાનાને પિતા તરફથી વારસામાં એક મોટી જમીન અને અઢળક સમૃદ્ધિ મળ્યાં હતાં. તે નાની હતી તે દરમ્યાન તેનો વહીવટ જીન્નત મહાલ એક કારભારી મારફત કરાવતાં અને તે બરાબર સાચવતાં; પણ તેનો દુરદાના કદ્દિ ઉપયોગ જ કરી શકી નહીં. બળવા પછી, તેની સમૃદ્ધિ લુટાઈ ગઈ અને તેની જમીન કંપની સરકારની જમીનમાં મળી ગઈ.

દુરદાના તો સાચે જ સુંદરી હતી. હું અનેક વખત લાલ કિલ્લામાં ગયો છું. અનેક વખત શાહજાદીઓ અને બેગ-મોના નિકટ પરિચયમાં આવ્યો છું. મેં અનેક વખત શાહ-જાદીઓને મારા સ્વરૂપથી અંગૂઠો જતી જોઈ છે. તેમના ઉપર કામણ થઈ જતું, તેઓ યાવનના સ્વરૂપના પાશ નીચે આવી જતી, મેં એ બરાબર નિહાળ્યું છે. પણ હું તો અલિપ્ત જ રહેતો. મને એ કશું સ્પર્શી શકતું નહીં. મને પ્રથમ ધાયલ ક્યો દુરદાનાએ. પહેલી દ્રષ્ટિએ જ તેણે મારા અંતર ઉપર તેનું આલિપ્ત્ય સ્થાપી દીધું.

તેનું સ્વરૂપ સ્વર્ગની દેવીઓ જેવું હતું. મારી દેવીઓની

હું, દુરદાના અને ગૌહર

અને અપ્સરાઓની જે કલ્પના હતી, તે દુરદાનાને જોઈ મને મૂત્યું બનતી લાગી. દુરદાનાનું અધું જાદુ તેની બે લાંબી, મધ્ધારી ધારદાર આંખોમાં અને તેના હાસ્યમાં હતું. મેં એક વખત રાજમહેલમાં, તેના પતિની પડખે તાજમહાલમાં સૂતેલી નુરજહાં બેગમની તસ્વીર જોયેલી. એ નુરજહાંનાં બન્ને નયનો જાણે દુરદાનામાં મેં નાચતાં જોયાં. અમારા બન્નેનો પ્રથમ દ્રષ્ટિએ બધાયેલો પ્રેમ, કેટલાય કિસ્સાઓમાં બને છે તેમ, ક્ષણિક કે અનર્થકારી ન નીવડ્યો : ખુદાની મહેરથી અમે બન્ને જીવનભર પ્રેમબદ્ધ રહ્યાં. અને આજે જે ગૌહર બેગમ મારી સ્ત્રી તરીકે મારી સાથે છે તો જે મારા અંતરમંદિરમાં તો દુરદાના જ બેઠી છે. ગૌહર બેગમ એ જાણે છે. મારાં અને એનાં પ્રેમલજ્જ નથી. અમે બન્ને દુઃખી થઈ ગયેલાં, દેહલજ્જથી જોડાયાં છીએ. અમને બન્નેને પરસ્પરનો સંતોષ છે. દુરદાનાનાં બે બાળકોને પોતાના ગણીને તે સંભાળે છે. અને અમે સાથે રહીને, ખુદાને ધામ પહોંચવા આ સંસારનો માર્ગ શાન્તિપૂર્વક કાપી રહ્યાં છીએ.

પણ મારા પ્રેમની દેવી તો દુરદાના. હું શાહજહાન હોઉં, મારે ઘેર પૃથ્વીનું ઐશ્વર્ય કે ભારતનું તખ્ત હોય તો, દેશ દેશના કારીગરોને બોલાવી, આગ્રાના તાજમહાલથી જે સવાયો બીજો તાજમહાલ બંધાવું, તે આ દુરદાના માટે. અને અત્યારે જે, તે જ્યાં સુતી છે તે કબરને હું તાજમહાલ જ સમજીને પ્રતિ સવારે પુષ્પો ચડાવી આવું છું. દુરદાનાનો શાહજહાન-હું જે ત્યાંજ, એ કબરની પડખે જ મારી કબર કરવા માગું છું. ગૌહરબેગમને એ મેં કહી રાખ્યું છે.

દુરદાનાને જોઈને હું બ્યાકુલ બની ગયેલો. બધો વખત મારા મગજમાં દુરદાનાને મેળવવાના જ વિચાર ઉભરાવા લાગ્યા. પણ તેને કેમ મેળવવી એ મને સુઝતું નહીં. ધડીભર ચતુર કે મધરાતે એકલો લાલ કિશ્લામાં જઈ, ચુપચાપ જીવત

પ્રજ્ઞાનો દીપક

મહાલ જોમના આવાસમાં પહેાંચી, જ્યાં દુરદાના સૂવે છે ત્યાંથી તેને ઉપાડી લાવું; અને ધડીલર થવું કે આ મારા પ્રેમની વાત મારા માતપિતાને કહી, તેમની સંમતિ મેળવી તેઓ ખતાવે તે રસ્તે હું ચાલું. વળી દુરદાનાની ધ્વજી જાણવાનો અને સમય ઠરાવી તેની સાથે ન્હાસી જવાનો પણ વિચાર આવતો. પણ એ કશું મારાથી બની શક્યું નહીં. મારામાં ગમે તે સાહસ ખેડવાની શક્તિ હતી; ગમે તેટલા જોખમમાં ઉતરવાની હિમ્મત હતી; ગમે તેટલી ખુવારી અને ખફગી માથે આવે તેની પરવા ન્હોતી; પણ એ બધા સાહસ અને ઉજળાને દબાવી દે એવો એક ભાવ મને રોકી રહ્યો હતો. અને તે મારા પિતાની ધ્વજી-મારા કુટુંબની બાદશાહના મૌલવી તરિકેની પ્રતિષ્ઠા.

હું કશો નિર્ણય કરી શક્યો નહીં, એટલે મારી વિવૃત્તતા વધી. જે સાંજે તેને જોઈ તે સાંજ અને આખી રાત મેં તેના જ વિચારમાં ગાળ્યાં. બીજો દિવસ પણ હું એમાં જ મશગુલ રહ્યો. બપોરે પિતા પાસે તે આવી, ત્યારે હું પાછો પગથીયા ઉપર જઈને ઉભો અને તેને પાગલની માફક નિહાળી રહ્યો. પણ તે તો તેની સ્થિર ચાલે હસતી હસતી ચાલી ગઈ; અને પિતાના ખંડમાં પેસતાં એક નજર ફેંકતી ગઈ. બીજો દિવસ પણ મેં એજ દશામાં વીતાવ્યો. મને ક્યાંય એન પડતું નહીં. તેમ મારા દિલની વાત પણ હું કાઠીને કહી શકતો નહીં. હું અંતરમાં જ રીબાયા કરતો. પ્રેમનું પરિબળ કેટલું છે, એ પહેલી જ વાર અણલગ્યું.

ત્રીજો દિવસે દુરદાનાને જોયા પછી મારી બેચેની ખુબ વધી પડી. તે ચે જાણે મારે માટે તલસતી હોય, મને મળવાને આતુર હોય, એમ તે દિવસે મને વિશેષ સ્પષ્ટ લાગ્યું. મારી લાચાર દશાની મને શરમ આવી: પિતાની પ્રતિષ્ઠાને નામે કે કુટુંબને નામે, એક પ્રકારની નબળાઈને અધીન બનીને હું મારી હૃદયે-

હું, હરદાના અને ગૌહર

અરીના પ્રેમનો ઇન્કાર ફેર છું એમ મને લાગ્યું. અને સાથે વિચાર આવ્યો કે આમ સાવ કુદરતી રીતે, પ્રેમમાં પડવામાં હું ખુલ્લું ક્યું ફરમાન તોહું છું? હું ક્યું પાપ કરું છું? અને તેને મેળવવામાં આડે આવતાં વિધોને વિદ્યારવામાં હું ક્યાં ગુન્હેગાર છું? હું ઉભો થયો અને હજરત-દીનઅલી શાહ કલન્દરના તકિયા તરફ ચાલ્યો.

હજરત દીનઅલી શાહ કલન્દર દિલ્હીના વિખ્યાત શુઝર્ગ હતા. તેમનો તકિયો ફરાશખાનાની બહાર હતો. તે પણ આજે મોજુદ છે. હું વારંવાર જતો અને મારી વાલો, તેમને ખુલ્લે દિલે કરતો. મારા ઉપર તેમની મમતા હતી. કોઈ વખત થોડા દિવસ સુધી લાગલાગટ ત્યાં ન ગયો હોઈ, તો તે અધીરા બની જતા, અને માણસ મોકલીને મારી ખબર કલાવતા, અથવા મને તેડાવતા. બળવા પહેલાંનાં વર્ષો મેં તેમનીજ સેવામાં ગાળ્યાં છે, અને આજે મારા જીવનમાં જે ધાર્મિકતા છે, તે મને મારા પિતા કરતાં આ દીનઅલી શાહ કલન્દરની પાસેથી મળી છે. તેમણે તેમની જીવાનીની વાર્તા મને એક વખત કહેલી. તેમની ચે જીવાની મારા જેવી જ હતી.

તેમની પાસે, અચકાતાં અચકાતાં, મેં મારા પ્રેમની વાત કહી અને એ કાર્યસિદ્ધિમાં તેમની સહાયતા ચાચી અથવા તે વસ્તુ જૂલવાનો માગ માગ્યો. તે માત્ર હસ્યા.

હું નિરાશ થયો: બીજી વખત તેમને પૂછી શક્યો નહીં. હું ઘેર જવા ઉભો થયો, અને ચાલવા માંડ્યો. તે પણ મારી પાછળ હઠ્યા અને હસતા હસતા મારા ખંભા ઉપર હાથ મૂકીને અને રોક્યો: ‘બેટા—’

હું ઉભો રહ્યો; અને પાછા વળીને જોયું. હજરત દીનઅલી કલન્દર શાહ હસતા હતા. તે જ્યારે જ્યારે મારી સાથે

જીવોતો હીપક

બોલતા ત્યારે ત્યારે હસીને જ બોલતા. મારી સ્મૃતિમાં એકે પ્રસંગ એવો નથી કે જ્યારે તે મારા ઉપર ગુસ્સે થયા હોય. આ વખતે મેં ધારેલું કે તે જરૂર ગુસ્સે થઈને ઠબકા આપશે.

મેં અચકાતાં અચકાતાં આંખો ઉંચી કરીને તેમની સામે જોયું. તેમની આંખોમાં દયા અને સહાનુભૂતિ હતી. જાણે તે તેમની જીવાની યાદ કરતા હોય તેમ મને લાગ્યું. થોડી વાર સુધી તે કશું ન બોલ્યા. હું એ શાન્ત ઉભો રહ્યો.

છેવટે મારું કાંકું ઝાલીને તે મને અંદર તેડી ગયા અને મને સાદી ઉપર બેસવા ફરમાવ્યું. હું બેઠો. આ બધો વખત જાણે તેમની શાન્તિ મારા મન ઉપર કોઈ અજબ જાદુ કરી રહી અને મને કોણ જાણે કેમ પણ અંતરમાં બરાબર સમજવા લાગ્યું કે હું ઉધે માર્ગે છું. ઘડીભર દુરદાનાને વિસરી હું મારી પાસેના વાતાવરણની અસર નીચે આવવા લાગ્યો.

“એટા” કલન્દરશાહે ધીમે અવાજે કહ્યું : “હું આજે એક જ વખત તારી સાથે સાફ વાત કરવા માગું છું. તને યાદ હશે કે એક વખત મેં તને મારી જીવાનીની બધી વાત કહી હતી. જીવાનીની મનોદશા હું બરાબર સમજી શકું છું. જીવાનોનું દિલ કેટલું પ્રેમવિવશ બને છે એ મારો સ્વાનુભાવ છે. અને એ અનિવાર્ય છે. હું કે કોઈ, ધર્મશાસ્ત્રો કે નીતિસૂત્રો એ નહીં રોકી શકે, એટલે મારા વચનોથી તું એ માર્ગે જતો અટકીશ એમ કાણુવાર પણ હું માનતો નથી. એ માર્ગ અનીતિમય છે કે અનુચિત છે એ આજ સુધી હું નક્કી નથી કરી શક્યો. ઉદ્ધું એવા બહાદુરોની તો હું પ્રશંસા માઉં છું. મેં જોયું છે કે આપણે દુનિયા જોઈએ છીએ તેના કરતાં નથી જોતા એ દુનિયા અને કંગણી મોટી અને અનેકગણી કદરૂપી છે. માણસમાં તેના દિલની વાત જાહેરમાં મૂકવાનું બળ હોય તો તે બધા કદરૂપતા પલકમાં

હું, દુરદાના અને ગૌહર

નાચ પામે. પણ માણસમાં એ નથી : અને હોય તો દુનિયા એ નથી સાંખી શકતી. પણ તારામાં એ છે અને દુનિયા એ નહીં સાંખી શકે.' આટલું બોલીને તે જરા અટક્યા : દુરદાના માટે ખુવાર થવાની મારી કટલી તૈયારી છે એ હું શાન્ત વાતાવરણમાં ફરીવાર વિચારતો હતો.

“બેટા,” તેમણે ચલાવ્યું : “હું એ નિશ્ચય નથી કરી શકતો કે દુરદાનાને માટે તારા અંતરમાં પ્રેમ પ્રકટે તેમાં પાપ છે. મેં જીવવાનીમાં કરેલ પ્રેમને માટે અને તેની પાછળ સ્વીકારેલી ખુવારીને માટે મને આજ સુધીમાં કશો પશ્ચાત્તપ નથી થયો. છતાં એ માર્ગ સાચો અને ખુદાનો છે એમ પણ હું નથી ઠેરવી શક્યો. મને લાગે છે કે માનવ-સ્વભાવમાં રહેલા આવા પ્રેમાવેશને જરૂર માર્ગ મળવો જોઈએ. એટલે તને શું હું સલાહ આપું? તારી જગ્યાએ હું હોત, મારી લાગણી તારી જેમ ઉઠાળા મારતી હોત તો હું શું કરત ? એ ચે હું નથી કહી શકતો. તારા માતાપિતા અને તેમનું વૈરાગ્યમય અને ધર્મમય જીવન અને એ પ્રકારની તેમની પ્રતિજ્ઞાને જાંખપ ન બેસે તો સાઈ, એમ હું તો ઇચ્છું. તું તારા પ્રેમાવેશને સંયમમાં રાખી શકે. અને દુરદાનાને મેળવવાના બીજા શાન્ત માર્ગ લેવા જોઈએ. ધીરજ રાખી શકે તો એ મુજબ વર્તવાની મારી સલાહ છે. અને એ તારાથી કાંઈ રીતે ન બને તો, તને સુઝે તે માર્ગ તારે માટે ઉઘાડો છે. પણ આટલી મારી સલાહ છે : એ વિચારને અને મને કાલે નિર્ણય જણાવ્યા પહેલાં કાંઈ પગલું લખશ નહીં.”

કલન્દરશાહ બોલી રહ્યા. તેમના મુખ ઉપરથી લાગતું હતું કે હું દુરદાનાને ભૂલી જાઉં તો બહુ સાઈ; પણ તે તેમ મારી પાસે બળાતકારે કરાવવા નહોતા માગતા. મને જે તેમને કટલાક પ્રશ્નો પૂછવાનું મન થયું : પણ હું બોલી શક્યો નહીં. હું ઉઠ્યો અને ઘર તરફ ચાલતો થયો. આખો રસ્તો હું તેમના પ્રભાવ નીચે રહ્યો.

પ્રજાતો દીપક

મારે શું કરવું? એ મને સજવું નહોતું. કલ્પદરશાહની પાસેથી તેમની દ્રષ્ટિ જાણ્યા પછી, અને તેમની સલાહ મેળવ્યા પછી પણ, દુરદાનાએ મારા દિલનો કબજો નહોતો છોડ્યો. તે તો કાંઈ સામાન્યી તેના રાજસિંહાસન ઉપર સ્થાપીના મર્વ અને ગૌરવ-પૂર્વક બેઠી હોય તેમ, મારા અંતર-સિંહાસન ઉપર બેઠી હતી. બીજી તરફ મારા પિતાની ઇજ્જતનો સવાલ મને નહોતો છોડતો. હું ખુબ મુંઝાયો. જીન્દગીમાં પહેલી વખત જ આ અનુભવ હતો, એટલે મને કાંઈ માર્ગ નહોતો દેખાતો.

કલ્પદરશાહ પાસેથી પાછા આવ્યા પછી હું કેટલાય દિવસ સુધી બહાર ન નીકળ્યો. મારા ઓરડામાં મારી પથારીમાં જ પડ્યો રહ્યો. ખાવાયે નીચો ન ઉતરતો. મારી માતા પાસે આવતી અને દર્દભર્યે અવાજે મારી અસ્વસ્થતાનું કારણ પૂછતી. સ્ટેજ બિમારી છે એમ સંભળાવીને હું તેમની ચિન્તા ઓછી કરતો; પણ માતા શાંત ન થતી. બીજો દિવસથી તો તે મારી પાસે જ, મારી પથારી ઉપર બેસી, માથું માથું ચાંપ્યા કરતી અને મિનિટે મિનિટે મારા સમાચાર પૂછતી. એ બે દિવસમાં તો સાચે જ મારા ચહેરા ઉપર ભયંકર શીઝાશ આવી મઘ હતી.

માતાનો હું આટલો પ્રેમ જોતો અને મને ખેદ થતો, કે મારા પ્રેમની વાત માતા જાણ્યો, તો તેને કેટલું દુઃખ થશે? હું તેમને કેમ બતાવી શકીશ કે હું પરવશ હતો, પ્રેમવશ હતો, મારા હાથમાં કંઈ જ નહોતું. મારામાં તાકાત હોત, તો હું મમ્તાને હૃદય ચીરીને બતાવી દેત કે દુરદાનાનું નામ ત્યાં કાત-રાઈ મર્યું છે. એ હવે કેમેય 'કયુ' જૂંસાતું નથી.

કાંઈ કાંઈ વખત મને વિચાર આવતો કે મમ્તાને હું એ વાત કહી દઉં; પણ આખો દિવસ મારે ઓશીકે જ તેને બેઠેલી જોઈ, મારી છાતી ન ચાલતી. હું પોતે જણાવું તેના કરતાં તે કાંઈ

હું, દુરદાના અને ગૌહર

દિવસ પોતાની મેળે જાણે અને એ આધાતને કારણે આજ કરતાં અનેકમણું દુઃખ પામે એ કશું; પણ મારી જીભે માતાને નહીં કુશવું, એ નબળાઈ મને નહોતી હોતી.

હવે તો હું સાચે જ બિમાર પડ્યો. મનોવ્યથાએ શરીરની સ્વસ્થતાને નમાવી. મને તાવ આવવા લાગ્યો. શરીર ધસાવા માંડ્યું. હું બહુ જ નબળો પડી ગયો. માતા તો મારી પાસે જ બેસતી. પણ પિતાજી જે હવે તો તેમનું કામ છોડી ઘણું વખત મારી પાસે બેસવા લાગ્યા. હકીમો અને તબીબો મારી તહેનાતમાં રહેતા. પણ મને આરામ નહોતો આવતો.

પિતાની પાસે આવનારી બેગમો પિતાને મારી પાસે બેઠેલા જોઈ મારા ઓરડામાં આવતી : મારા સમાચાર પૂછતી અને મારી બિમારીને માટે ચિન્તા બતાવતી. જીન્નત મહાલ બેગમ પણ આવતાં અને સાથે દુરદાના પણ અચૂક આવતી. વચમાં એકબે દિવસ તો મને શુદ્ધિ નહીં રહેલી એટલે દુરદાના આવે છે કે નહીં તેની મને ખબર ન પડી; પણ પછીથી મને જણાયું કે તે હમેશાં આવતી. તે આવતી ત્યારે હું નયનો તૃષ્ણ થાય ત્યાં સુધી તેને નીરખી રહેતો. તે પણ મને જ જોઈ રહેતી. મને લાગતું કે તેને મારા પાસેથી દૂર જવું ગમતું નહોતું. તેની ઇચ્છા તો મારી પાસે બેસી, મારા હાથમાં હાથ મુકવાની હતી; પણ જીન્નતમહાલ અને મારા પિતાની હાજરીમાં તે નિરપાય હતી. થોડી વાર ચુપચાપ બિની, તે ચાલી જતી.

તેને માઈ દર્દ સમજાયું હતું. તેનો ઇલાજ કરવાને તે પણ પ્રયત્નો કરતી; પણ હું પથારીવશ હતો એટલે તે લાચાર બની હતી. આ બધું અમે બેમાં થયાં પછી તેણે મને કહ્યું હતું.

માસની બિમારી પછી મારી તબીબત સુધરવા માંડી; મારા મોં ઉપર ફરી લાલી આવવા લાગી. એ જોઈ માતા અને

જીવંતો દીપક

પિતાને નિરાંત થઈ. જ્યારે જ્યારે દુરદાના આવતી ત્યારે ત્યારે તેની આંખોમાં હું જલ્દી સાળો થઈ જાઉં એવી પ્રાર્થના વાંચતો. મને સમજાય છે કે એ સંજીવનીએ જ મને જીવન આપ્યું છે.

હું સાળો થયો. મારા ઔરડામાં હરવા ફરવા લાગ્યો. મારા ભત્રેા મારી પાસે આવતા અને મને આનન્દ આપતા. તે હોય ત્યારે માતા નીચે જતા. એટલે અમે છુટથી બેસી ચાલી શકતા.

મારા મિત્રોમાં મને પરમપ્રિય હુસૈની હતો. તે નાનપણથી મારી સાથે ઉછરેલો અને મને બરોબર સમજતો. મારા દિલની એક પણ વાત, માફ એક પણ પાપ તેનાથી મેં નહોતું છુપાવ્યું. તે મને મારા ખરા સ્વરૂપમાં જાણતો. માંદા પડ્યા પહેલાં અને માંદગી દરમ્યાન પણ, હું એને આ દુરદાનાની વાત કહેવા કંપિતો હતો. પણ અમને એ રીતે મળવાની તક જ નહોતી મળી. અને મારા દિલનો લાર હળવો નહોતો થઈ શક્યો. મને પાછળથી અબર પડી કે પહેલાંથી હુસૈનીની સાથે વાત થઈ શકી હોત, તો આ પરિણામ ન આવત.

હુસૈનીને મેં બધી વાત કહી. હુસૈનીએ તેનો તત્કાળ ઉપાય કર્યો. દુરદાનાની દાસીની મારફત માસી વાત તેને પહોંચી. દાસી દ્વારા એને મળવાનો મારા પૂછ્યો.

દુરદાના મને મળવાને એટલી જ આતુર હતી. તેનું દિલ પણ એટલું જ ધવાયું હતું. પણ એની સ્થિતિ ચે મારી જેમ લાચાર હતી. દિવસની પળેપળ તે જીનતમહાલની સાથે ગાળતી. તેનાથી જરા વાર પણ એકલા પડાય તેમ નહોતું. અને મહેલમાંથી એકલા બહાર નીકળતું તે વે તેને માટે સાવ અશક્ય જ હતું.

તે લાચાર હતી, પણ મારી જેમ મુંઝાઈ જાય તેવી નહોતી. તે મારો સોંપી શકતી અને તે મુજબ કપવાવી શકતી.

હું, દુરદાના અને ઝોહર

જેટલી સ્વરૂપવાન હતી, તેટલી જ તેની શુદ્ધિ તેજસ્વી હતી. અમારૂં મિલન સામાન્ય માર્ગે થવું અશક્ય હતું. છતાં મિલન જ અશક્ય છે એમ તેણે કદી કદપનામાં યે નહીં માનેલું. તે જરૂર પડે તો મારી સાથે નાસી જવા પણ તૈયાર હતી. માત્ર મારા નિશ્ચયની વાર હતી.

આખરે તેની સૂચનાથી મેં કલન્દરશાહના તકીયામાં ફકીર તરીકે રહેવાની અને તેમની પાસેથી ધર્મ-શિક્ષણ લેવા જવાની માતા પાસેથી અનુમતિ માગી. દુરદાના મને ત્યાં મળે અને પછી અમે ઇચ્છિત માર્ગ લઇએ એમ સંતલસ હતી.

જીવનનો આ પ્રસંગ મારી સ્મૃતિમાં ખૂબજ સ્પષ્ટ છે. આજે હું તેને કાગળ ઉપર ટપકાવું છું ત્યારે યે જાણે મારી નસોમાં લોહી દોડવા લાગે છે, જાણે મારામાં ગરમી ઉલરાય છે. મેં પાછળના જીવનમાં કેટલું સહન કર્યું, તેની સાથે આ વાતને એટલો નિકટ સંબંધ છે કે હું તેની એકએક વિગતને નોંધ્યા વિના નથી રહી શકતો.

હું માતાની પાસે તકીયામાં રહેવા જવાની રજા માગવા ગયો. મારા હૃદયમાં આનંદ અને ક્ષોભ બન્ને ઉલરાતા હતાં..

મારી માતામાં સાચા મુસ્લીમની ધાર્મિકતા હતી. તે હંમેશાં કુરાને શરીફનો પાઠ કરતાં અને પાંચે વખતના નમાઝ અચૂક પઢતાં. અમારી સમૃદ્ધ સ્થિતિ અને અમારો માનભર્યો દરજ્જો મારા પિતાના ધર્મને પ્રતાપે છે એમ તે જરાબર માનતાં. મારા પિતાની ફકીર દક્ષા અને વિરાગમય જીવન જોઈને તે આનંદ પામતાં અને બને તેટલું તેમને પગલે ચાલવા પ્રયત્ન કરતાં.

એ છતાં તેમનામાં માતાનું વાત્સલ્ય છલકાતું હતું. અમારું ચરમાં સદાય ધાર્મિક વાતાવરણની ખુશખોશ મહેકતી. છતાં મારી

ગુણતો: દીપક

જાતા મને તે, સહેનશાહના શાહબદની જેમ, આનન્દ અને સુખમાં જ મગ્ન જોવાને તલસતાં. મારા મનનું વલણ કાંઈ દિવસ પિતાને અનુસરવાનું દેખાય, મારી અભિરૂચિ કાંઈ વખત ત્યાગપ્રિય બને, ત્યારે, હું જોતો કે, મારી માતાને દુઃખ મનું. કાંઈ વખત પિતાજી મને ખેલવા જતો અટકાવી તેમની પાસે ધર્મપાઠ કરવા બેસાડતા, ત્યારે મારી માતા મારું ઉપરાણું લેતાં અને મને ઇચ્છા મુજબ વર્તવાનો માર્ગ કરી આપતાં. હું જીવાન થયો, ત્યારે ય મને આ પ્રકારની સ્વતંત્રતા મારી માતાએ આપેલી. એને પરિણામે મારામાં કેટલો સ્વચ્છંદ આવ્યો અને મેં અમારી ઇજ્જતને કેટલું નુકસાન કર્યું, એ આજે યે હું જાણી કહી શકતો.

હું તેમનો એકનો એક પુત્ર : અને આજ સુધી આટલા લાડમાં ઉછરેલો. તે આજે તકિયામાં ફકીર તરીકે રહેવા બહોં એ માતાનું હૈયું કેમ કચુલી શકે ? હું તેમની પાસે ગયો; પણ મારા પગ મુજતા હતા, મારું અંતર ખીકથી ધબકતું હતું. મારા મ્હોંમાં શબ્દો હોઠ સુધી આવીને પાછા વળી જતા. મને આજ સુધી રાજકુમારની જેમ ઉછેરેલો, તે આજે વિરાગી બનવાની જાત કઈ તે માતા કેમ સાંભળી શકશે, એ વિચારે હું મભરાતો હતો. પણ એ બધી ગભરામણો અને મુંઝવણોમાંથી, દુરદાનાને મેળવાના વિચારે માર્ગ કરી આપ્યો અને મેં મારી વાત માતા પાસે હિમ્મતપૂર્વક મૂકી.

માતા મને નહીં માને અને રજા નહીં મળે, એ હું પ્રથમથી જાણતો હતો. પણ ગમે તે ઉપાયે મારે રજા મેળવ્યે જ છુટકો હતો. મારી વાત સાંભળી, પહેલાં તો માતા તાબુખીમાં પડી ગઈ; હું કુરાનનો પાઠ કરવા અને ફકીર બનવા કલ્પન્દરશાહ પાસે જવાની રજા માગું, એજ માતાને અસંભવિત લાગ્યું. તે મારી જાત ન માની શક્યાં. બહોં અકાંઈ વિચાર-સ્વપ્ન તેમની

હું, દુરદાના અને જોહર

મનઃશાંતિને ડાલાવી ગયું હોય, તેમ તેમના સામાન્ય રીતે જ્ઞાન્ત અને ગંભીર રહેતા ચ્હેરા ઉપર કેટલાય રંગો અડપભેર આવ્યા અને ચાલ્યા ગયા.

પણ મેં મારી વાત ફરીથી અને વધારે દૃઢતાપૂર્વક મૂકી. મારી મનોદશામાં આ તત્કાળ પરિવર્તનનું કારણ માતા શોધવા લાગ્યાં. તેમણે મારા ચ્હેાં સામે, ક્યાંય સુધી તાકી તાકીને જોયા કયું. તે તરતજ ભોગવેલી માંદગીને કારણે હજી શીકો લાગતો મારો ચહેરો જોતાં રહ્યાં. તે કશુંયે ન જોલ્યાં. મારી આ વાતથી તેમને અતિ દુઃખ થયું એ હું બરાબર જોઈ શક્યો. પણ મારી આંખોમાં કેટલું દુઃખ લયું હતું, દુરદાનાને મેળવવાની કેટલી આતુક્ષી તેમાં લખી હતી, તે માતા ક્યાંથી વાંચી શકે?

તેમણે મને ના પાડી-સાફ ના પાડી. નાના બાળકને પ્રેરો દબને માતા ચુપ કરી છે, તેમ મને ત્યારે તો ચુપ કરી દીધો. પણ એ ચુપકીદી ન ટકી. થોડીવાર પછી હું પાછો માતા પાસે ગયો અને મારી માંગણી મૂકી.

હું તેમની આંખોથી દૂર ચાલું, તે માતાને કાઠ રીતે ન્હોતું પાલવતું. મેં ફરી ફરીને માંગણી કરી. ત્રણ દિવસ સુધી તેમના પગ ઝાલીને વિનતિ કર્યાં કરી. પણ માતાના મુખમાંથી એક જ જવાબ નીકળતો :

“બેટા, તને જંગલમાં મોકલવાનું હું કાઠ રીતે સ્વીકારી શકતી નથી, તારે જે કરવું હોય તે અહીંઆ રહીને કર; પણ હું તને મારી આંખોથી અલગ નહીં કરું.”

મેં માતાને ખુબ સમજાવ્યાં; પણ તે કાઠ રીતે ન માન્યાં. એટલે વાત પિતા પાસે પહોંચી. તે મારા આ વિચારથી અત્યંત પ્રસન્ન થયા. કેટલાય વખત મારા પિતા મારી પાસે જે કરાવવા

બુઝાતો દીપક

મામતા હતા, તે મેં મારી મેળે જ કરવાની માગણી કરી, એ તો જાણે તેમની આટલાં વર્ષની લકિતનું ખુદાએ ફળ આપ્યું હોય એમ તેમને લાગ્યું. પિતાએ મને તેમની પાસે બોલાવ્યો અને મને બધી વાત પૂછી. ફકીર બનવું અને એ પ્રકારની તપશ્ચર્યા આદરવી એ કેટલું દુષ્કર છે એ તેમણે મને બતાવ્યું. ફકીરી ટકાવવી એ કેટલું મુશ્કેલ છે એ તેમણે મને જણાવ્યું. માર્ગમાં અનેક વિઘ્નો આવશે અને એ બધાને વિદારવાનું મારામાં સામર્થ્ય છે કે નહીં તે તેમણે તપાસી જોયું. હું એ બધું જાણતો હતો અને તો યે મારા માર્ગમાં દંડ હતો. પિતાએ જેટલી જેટલી કસોટીઓ મૂકી તે બધામાંથી હું વિજયવંત પાર ઉતર્યો. તેમને મારો નિશ્ચય સમજ્યો.

પિતાજી માતા પાસે આવ્યા અને તેમને સમજાવી મને કલન્દરશાહ પાસે રહેવા જવાની રજા અપાવી.

જીન્દગીમાં પહેલી વખત માતાપિતાને છેતરી હું ચાલ્યો. અંતરમાંથી કાઢી ગેળી અવાજ મને અટકવાનું ચૂંચવતો હતો; પણ તેની મેં અવગણના કરી. મેં જાણે મહા પાતક કર્યું હોય તેમ મારા દિલમાં કાળી વેદના થતી હતી; પણ ઘડીભર એ વેદનાને દબાવી, પાપ અને પુણ્ય એ બધું ભૂલી હું આગળ ચાલ્યો. મેં પ્રેમની મદિરા પીધી હતી : મને તેનો નશો ચડ્યો હતો.

મારા આ કૃત્ય સંબંધમાં આજે મને એટલો જ પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે મેં મારાં માતાપિતાને છેતર્યાં. મારે તેમને સાચી વાત કહીને હિમ્મતપૂર્વક મારો માર્ગ લેવો જોઈતો હતો. મેં નિર્બળતાનો અને નામદાંધળો નાપાક માર્ગ સ્વીકાર્યો.

હું કલન્દરશાહના તકિયામાં ગયો. તેમને બધી વાત કહી અને તેમની ખસેલી ઓરડીમાં રહેવાની ગોઠવણ કરી. હમેશાં

હું, દુરદાના અને ગૌહર

એ વખત મારે ઘેરથી નોકર ખાવાનું લઈને આવતો અને મારા કુશળ સમાચાર લઈ જઈ માતાને પહોંચાડતો.

દિવસના ચારેક કલાક હું કલન્દરશાહ પાસે કુરાન શીખવામાં ગાળતો અને રાત્રે તેમની પાસે બેસીને તેમનાં લગ્ન સાંભળતો. એ શિવાયનો બધો વખત તેમની સેવામાં અને મારા દૈનિક કાર્યમાં ખર્ચતો. એ રીતે મેં એક અઠવાડિયું કાઢ્યું.

સાચે સાચ, એ ભક્તિમય વાતાવરણમાં અને ત્યાંના શાન્ત જીવનમાં મને બહુ જ આનન્દ આવતો. આજે મારી આ ઝુંપડીમાં, ગૌહર પાસે હોય કે ન હોય તો યે, હું જે નિઃસ્ત્રીમ આનન્દ અનુભવું છું, તેનો રહેજ પરિચય મને પ્રથમ એ તક્રિયામાં થયો. મારા મહેલમાં, દાસ અને દાસીઓથી વિંટળાઈને હું બેસતો ત્યારે મને આ આલ્હાદ ન મળતો. સાધનોની વિપુલતામાંથી સાધિલો આનંદ એ વિલાસ છે; અને મનને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં મૂકી મેળવેલો આનંદ એ એના કરતાં અનેક ગણો કીમતી એવો આત્માનો પેલવ છે એ હું પહેલી વખત સમજ્યો.

તક્રિયામાં થોડા દિવસ વધારે રહ્યો હોત તો કદાચ માઈ આખું જીવન પલટી ગયું હોત-કદાચ માતાપિતાને છેતરવા જતાં હું પોતે છેતરાઈ ગયો હોત. એ વાતાવરણની અસર એટલી જખરી હતી કે કદાચ હું દુરદાનાની સાધના છોડીને, મારા ગુરુ કલન્દરશાહની જેમ, ખુદની બંદગીમાં બેસી ગયો હોત.

પણ હજી મારે હાથે કેટલાંય પરાક્રમે થવાં નિર્માયાં હતાં. એટલે હું, ધૈરાગ્યજીવન સ્વીકારી લઉં તે પહેલાં તો મને એ વાતાવરણની ઇચ્છામાંથી ઉપાડી લેનાર એક બનાવ બની ગયો.

તક્રિયામાં મારી નવમી રાત્રિ હતી. હું મારી ઝોરડીમાં બેઠો બેઠો, ઝાંખા દીવાને પ્રકાશે, કુરાનનું વાંચન કરી રહ્યો

બુદ્ધિનો દીપક

હતો. હમેશના નિયમ મુજબ જન્મનો માધ, તે દિવસે કલન્દર-
શાહ હમેશ કરતાં થોડા વહેલા સુષ થયા હતા. તેમની ઓરડી
અંદરથી બંધ હતી. તકિયાના વિશાળ ચોમાનમાં સાતમ-
આઠમનો શીતળ ચંદ્રપ્રકાશ પથરાયો હતો. બધું શાન્ત હતું.
માત્ર મારી ઓરડીમાંથી ધામે અવાજ નીકળતો હતો.

એકાએક મારી ઓરડીનું પારણું ઉઘડ્યું અને બે માણસો
અંદર દાખલ થયા. તે મારી સામે આવીને શાન્ત ઉભા રહ્યા.
મેં કુરાને શરીરમાંથી માથું ઉંચું કર્યું અને તેમને એક નજરે
પારખી-લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે મુસાફર જેવા લાગ્યા. તેમનાં
લુગડાં ચીથરેહાલ હતાં. તેઓ ક્યાંકથી નાસ્તીને આવ્યા હોય
તેમ તેમનાં મોં ઉપર મલરાટ અને ચિન્તા દેખાતી હતી.
તેમને જોઈને પહેલાં હું મલરાધ ગયો, પણ મેં ઝડપથી શાન્તિ
મેળવી લીધી.

‘ક્યાંથી આવો છો ?’ મેં રૂઆબથી પૂછ્યું. મેં કુરાને
બંધ કર્યું અને મારાં લુગડાં સમાં કર્યાં.

‘અમે મુસાફર છીએ. કલન્દરશાહનાં દર્શન કરવા આવ્યા
છીએ. શાહજાદી દુરદાનાએ મોકલ્યા છે.’ બેમાંથી એકે શાન્તિ-
પૂર્વક જવાબ આપ્યો. તેના બોલવામાં ખંધાઈ હતી એમ મને
લાગ્યું. તે કંઈક છુપાવતો હતો એમ તેના અધુરા અને થોડી
થોડી વારે બોલાતા શબ્દો ઉપરથી દેખાયું.

એટલું કહીને તે ચુપ રહ્યો, અને બન્ને નીચે નીરાંત
કરીને બેસી ગયા. તેમણે પીવાનું પાણી માંગ્યું. મેં બાંજળાથી
પાણીનું ઠેકાણું બતાવ્યું અને પી લેવા સૂચના કરી.

પળેપળે મારી શંકા વધતી જતી હતી. મુસાફર—અને કલ-
ન્દરશાહનાં દર્શન કરવા—અને તે દુરદાનાના મોકલેલા—અને તે
આટલી થોડી રાત્રે: એ મને નહોતું સમજતું. દુરદાના મુસાફરને

હું, દુરદાના અને ગૌહર

આમ મોકલે ? મુસાફરો સાથે તેને ઓળખાણ જ ક્યાંથી હોય ? એ સવાલનો મને ઉત્તર જ નહોતો મળતો. કાંઈ અમારી વચ્ચેની વાત જાણી તો નહીં ગયું હોય ને ? હું વધારે ને વધારે સાવધાન બનતો જતો હતો. મેં તેમના ચહેરા ઝીણવટથી ફરી ફરીને જોયાઃ પણ મેં તેમને ક્યાંય જોયા હોય એવો ખ્યાલ ન આવ્યો. છતાં તે મને ઓળખનારા માણસો હતા, એમ કાણ જાણે શા ઉપરથી, મને લાગ્યા જ કરતું હતું.

દુરદાનાનું નામ લેવાતાં, મારી બધી લામણીઓ જાગી ઉઠી. તેને મેળવવાને મન તલપાપડ બન્યું. તે મારી સામે જ ઉભી હોય અને ઉભો થઈને તેની પાસે જતાં કાંઈ મને પકડી રાખતું હોય એમ મને લાગવા માંડ્યું. આ બંને માણસો, સારી જાણ જાણી લઈ મારા માર્ગમાં વિક્ષેપ નાંખવા આવતા હોય એવો ભય મને કંપાવવા લાગ્યો.

‘દુરદાનાને તમે ક્યાંથી ઓળખો ?’ મેં પૂછ્યુંઃ પણ મારા અવાજમાં કમ્પ હતો, લામણીની ધૂનરી હતી. તે તે કળી ગયા કે નહીં તે હું ન જાણી શક્યો. પણ તેમના ઉગ્ર હિંમત જવાળ સાંભળીને મને તેમના સંબંધમાં શંકા પડી છે એ તો તેઓ સમજી ગયા એમ મને દેખાયું. છતાં તેમણે ઉગ્ર હિંમત જવાળ આપ્યો.

‘અમે આજે જીવંત મહાલ બેગમ સાહેબ પાસે ખર્ચ માંગવાં ગયા હતા, ત્યાં અમે તેમને જોયાં. જીવંત મહાલ બેગમ સાહેબ તેમના સાહજદા જવાંબજતને માટે કલન્દરશાહ પાસેથી તાવીજ મેળવવાની વાત કરતાં હતાં. કલન્દરશાહની ખ્યાતિ અમારા પ્રવાસમાં ઠેર ઠેર સાંભળેલી અને આજે રાજમહેલમાં બેગમ સાહેબને મુખેથી પણ સાંભળી. એટલે તેમનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ. દુરદાનાએ અમને માર્ગ બતાવ્યો. આ ઝોરડીમાં જ આવવા સમર્થ છે, તમે !-’

બુઝાતો દીપક

તેનું દરેક વાક્ય સાંભળીને મને ચોક્કસ થતું હતું કે તે અનાવટી વાત કરે છે. જાણે આગળથી આ પ્રકારનો જવાબ તયાર કરીને જ આવ્યા છે.

જવાંબજ્ઞ જીવંત મહાલ બેગમનો એકનો એક પુત્ર હતો : શાહબદા મીરજા દારાજીખાનના મૃત્યુ પછી મીરજા ફૈઝીને બાદ-શાહે યુવરાજપદ આપ્યું હતું અને જીવંત મહાલ પોતાના પુત્રને સિંહાસન મળે એમ માંગતાં હતાં. એ રાજખટપટથી હું વાકેફ હતો. પણ તેમાં જવાંબજ્ઞને માટે તાવીજની જરૂર શી ? એ મને પૂછી લેવાનું મન થયું. પણ તે ન પૂછતાં મેં તો તેમનાથી છુટા થવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો. કારણ કે મારી ગજરામણ વધતી જતી હતી. મેં કહ્યું : “ હું કલન્દરશાહનો શિષ્ય છું. તે તો સૂઝ ગયા છે. સવારે મળી સકાશે. તમે સામેના બપોરામાં પથારીઓ કરો. ”

તેઓ તો ચુપ બેસી રહ્યા. તેમનો ઉઠવાનો વિચાર હોય એમ જ ન દેખાયું. મને ઉઠીને તેમની સાથે જઈ તેમને વળાવી આવવાનું મન થયું. પણ હિમ્મત ન ચાલી. મેં કુરાન ઉઘાડીને આમતેમ પાનાં ફેરવવા માંડ્યાં. થોડી વારે સ્ત્રીને પાછું કહ્યું.

એટલે તેઓ બન્ને એકદમ ઉઠીને મારી ઉપર ધસ્યા. એકે તેના ચિંથરેહાલ લુગડામાં સંતાડેલો તમચો કાઢ્યો : અને બીજાએ તેના મજબુત હાથથી માફે ગળું પકડ્યું.

તેમને ધસતા જોઈને જ હું સાવ ગજરામ ગયો. માફે ગળું દબાવેલું જોઈને અને મારી આંખોમાં તમચો ભાળીને જીવ જાણે ઉડી ગયો. મેં ચીસ પાડવા માંડી; પણ અવાજ જ મરી ગયો લાગ્યો.

‘ ખબરદાર, અમે તને ઝાળખીએ છીએ. ’ મારા મળા ઉપર જીંસ દડ થતી જતી હતી.

હું, દુરદાના અને જોહર

મારી આંખો નીકળી પડતી હતી. અને દુનિયાના પ્રલયનું દર્શન થઈ રહ્યું હતું. મારી આખી ઓરડી, નાનકડે દીવો અને કુરાન બધું ચક્કર ચક્કર કરતું લાગતું હતું. તે શયતાનો મારા ઉપર રહ્યા તો માત્ર બે ત્રણ મિનિટ, પણ એ પળેપળ મને યુગ જેવડી લાગી, અને મારો જીવ નીકળી જતો હોય તેમ મારામાં અશક્તિ ઊભરાવા માંડી. ફસાયેલું કોઈ જનાવર તેના શિકારીની સામે ફાટેલી આંખે જોઈ રહે તેમ, હું એક મટકું ચે માર્યા વિના તેમની સામે તાકી રહ્યો હતો. મારી આંખોમાં સળજાનો રોષ કે ઝનુન નહોતાં, પણ નિર્બળની દયાયાન્યતા હતી.

તે ક્યાંય સુધી મુંઝા રહ્યા. હું ચે તેમની નીચે નિશ્ચેતન પડી રહ્યો. હું મરી જતો હતો.

ત્યાં એકે તેનું માથું મારા મોઢાની નજીક આપ્યું અને તમચો આંખોની અડોઅડ લીધે. તેના હોઠ પસિલા હતા, અને તેમાંથી લયંકર અવાજ નીકળતો હતો.

“જો, આ વાત કાંઈને કહીશ, તો તારો જાન લઈશું. અમે તને અને તારા બાપને બરાબર ઓળખીએ છીએ. પણ તું અમને નથી ઓળખતો. અમે સાહજાદા જવાંબખના જાસુસ છીએ. અને તારી પાસેથી એક કામ કરાવવા આવ્યા છીએ. તે કામ એ છે કે તારા પિતા પાસે બાદશાહ સાહઆલમે સોંપેલા ગુપ્ત કામજો છે, તે અમારે મેળવવા છે. તેમાં ‘જાહી દર્શીનો’ની હાલત લખી છે. તે અમને લઈ આવી દે. તું તે કશું કરશે, તો અમે તને તારા કામમાં સહાય કરશું, અને નહીં તો અહીં-ને અહીં પૂરો કરશું.”

તમચો મારી આંખોમાં પેસતો જતો હતો. મારું શરીર ઠંડું પડતું જતું હતું. કપાળે પરસેવાના મોતીઆ જામ્યા હતા. હાથ અને પગ તો સાવ દરગ્રસ્ત થયા હતા. આ ગભરામણમાંથી

ખુબતો લીપક

મને માર્ગ સૂઝતો નહોતો. જવાબ આપતાં પહેલાં હું એજ સ્થિતિમાં જરાવાર પડ્યો રહ્યો. તેઓ મારી સામે અધીરાપથી જોઈ રહ્યા.

ખુદાની એટલી મહેર કે આ સ્થિતિમાં મને તેણે અત્યાનંદ એક માર્ગ બતાવ્યો. એટલી ગભરામણમાં મને એ કેમ સૂઝ્યું એજ અત્યારે તો મને આશ્ચર્યજનક લાગે છે.

તેમણે મને કહ્યું કે તને સહાય કરવાને અમે તૈયાર છીએ. મારી આંખો સામે તરત જ દુરદાના દેખાઈ. તે ક્યાંથી આવી તે મેં ન જોયું. તે ચક્કર ચક્કર ફરતી ઝોરડીમાં સ્થિર કેમ હબી શકતી હતી તે મને ન સમજાયું. મારા ઉપર બે સેતાનો ચડી બેઠા હતા અને મારો જીવ લેવાની અણી ઉપર હતા, છતાં તે કેમ મારી મદદ ન દોડી, એ મને ન કળાયું, છતાં તે મારી સામે સ્થિર અને સ્વસ્થ હબી હતી. મારે તેને મેળવવામાં સહાય જોઈતી હતી. અને જાણ્યો મારી આ માગણીની સંભાવના સમજીને જ એ બોલ્યા હતા.

“ તમે મને શી સહાય કરશો ? ” મૃત્યુના મ્હોમાં પડેલા માણસનો જેવો અવાજ હોય તેવા અવાજે મેં કહ્યું.

“ તારે દુરદાના જોઈએ છે, તે તને મળશે. ” મારા ગળા ઉપરની બીંસ જરા ઢીલી થતી હોય એમ મને લાગ્યું. હું જરા સહેલાઈથી શ્વાસ લેવા મંડ્યો. “ પણ તે પહેલાં અમારે કાગળો જોઈએ. તે તારે લાવી દેવા પડશે. ત્યાં સુધી તમે નહીં મળી શકો. ”

સપ્ત સાણસામાં આવ્યો હોય, તેમ હું બરાબર સપડાયો હતો. છતાં મેં, તેમાંથી હું છટકવાનો અને છટકીને તેમને ડસવાનો માર્ગ કરતો હતો. તેને માટે વખત જોઈતો હતો : તેમને થોડા માર્ગિલ બનાવવા હતા.

હું, દુરદાના અને ગૌહર

“પણ એ કાગળો તો હું ન આપી શકું. મને તેની ખબર પણ નથી.”

“તું જુહું બોલે છે. સાહચાલમ બાદશાહે તારા પિતાને જીવંત અને વિશ્વાસપાત્ર સમજીને તે સાંચવવા આપ્યા છે અને જરૂરને વખતે તેમના વારસદારોને પાછા સોંપવા કહ્યું છે. તે કાગળો તારા પિતા પાસે છે અને તે ક્યાં છે તેની તને ખબર હોવી જ જોઈએ.”

“હું એ કાગળોની તપાસ કરું અને કદાચ ન મળે તો?” હું તેમને વાતોમાં ઉતારતો હતો. “અને મળે તો મારે તમને ક્યાં આપવા? તમે દુરદાનાને કેવી રીતે મેળવી આપશો?”

તેમને મારામાં આસ્થા બેસતી જતી હતી. ધીમે ધીમે તે મારી જાળમાં આવતા જતા હતા. મારા ગળા ઉપરથી બીંસ સાવ છુટી ગઈ હતી. માત્ર તેનો હાથ ત્યાં હતો. તમચો પણ દીલો પડ્યો હતો.

“દુરદાનાને અમે કાશ્મીરી દરવાજાવાળા મકાનમાં કેદ કરી છે.” તે બોલતો હતો અને તેની આંખોમાં વિજયનો ગર્વ ચમકતો હતો. “તમે અમને કાગળો આપો અને અમે દુરદાના આપીએ.”

એ કાશ્મીરી દરવાજા ક્યાં આવ્યો એ મેં પૂછી લીધું. દુરદાના કેદમાં છે એ જાણી, હું તેને છોડવવાને અધીરો બન્યો. તેની સહાયે દોડવાને વિચારે મારી નસોનું લોહી વેગથી દોડવા લાગ્યું. મારામાં નવું જોર આવ્યું.

તેઓ બેપરવાઈથી મારા જવાબની રાહ જોતા હતા. હું પૂરેપૂરો તેમની સત્તા નીચે છું એ અમણાએ તેમની મક્કલ વધતી જતી હતી.

પ્રુઅતો દીપક

એ જોઈને, મારું બધું સામથ્ય એકઠું કરી મેં ઉઘડો માર્યો. તેમની નીચે દબાવેલો જમણો હાથ મેં જોરપૂર્વક બહાર ખેંચી કાઢ્યો. તેના હાથમાંથી તમચો આંચકી, તેની છાતીમાં જોરથી માર્યો, અને બીજાને ડાબે હાથે મુઠ્ઠો લગાવ્યો. અને બન્નેને ફેંકી દઈને હું ઉભો થઈ ગયો. તે બન્ને ઉભા થઈ મારી સામા થાય તે પહેલાં, પડખે પડેલી મારી શ્વલ લઈ, તેમના સામે તમચો તાકી, હું તેમની ઉપર ચડી બેઠો. એકની છાતી-માંથી લોહી ચાલ્યું જતું હતું અને બીજો બેશુદ્ધ પડ્યો હતો. એ દશામાં એ બન્નેને મારી શાલ વતી મેં બાંધી લીધા અને તેમને એક ખુણામાં નાંખ્યા. મારી શ્વલ લોહીથી રંગાતી હતી.

તત્કાળ દીવો ઝોલવી, હું બહાર નીકળ્યો અને મારી ઓરડીને તાળું મારી, કાશ્મીરી દરવાજા તરફ દોડ્યો. મારી પાછળ કાંઈ દોડતું હોય એવો મને શક પડ્યો; પણ પાછા જોતાં જણાયું કે રાત્રિની શાન્તિમાં મારા પગલાંને અવાજ જ મને બૂલમાં નાખતો હતો.

હું કાશ્મીરી દરવાજા પહોંચ્યો : દુરદાના જે મકાનમાં હતી તેનો પત્તો મેળવ્યો. મકાનને ઉપરથી સાંકળ હતી. મેં તે ઉઘાડી. બારણાને મેં ધક્કો માર્યો. પણ તે અંદરથી બંધ હતું. મારી અધીરાઈ વધતી જતી હતી. મેં સાંકળના ત્રણ ટકારા કર્યા. પણ કસો જવાબ મળ્યો નહીં.

મેં આસપાસ જોયું : અને ધીમેથી દુરદાનાના નામનો ઉચ્ચાર કર્યો. અંદરના ઓરડામાંથી કાંઈ આવતું હોય એવો સંચાર સંભળાયો. મારા કાનમાં મૃદુ અવાજ અથડાયો : ‘કાણુ છે ?’

મેં દુરદાનાને બોલતી કાંઈ દિવસ સાંભળી નહોતી : છતાં મને તેના સૂરની કલ્પના હતી. એ મારી દુરદાના બોલતી હતી. મારું હૃદય નાચવા માંડ્યું. અને ખુદની મારા ઉધર રહેમ વરસતી

૬. દુરદાના અને જૌહર

હતી, મારા આ સાહસમાં તેની ખુશાલી હતી તેનો તત્કાળ ખીજો પૂરાવો સાંપડ્યો. દુષ્ટો દુરદાનાને કેદ કરી ગયા હતા પણ તેમણે તેને બાંધી નહોતી.

મેં મારું નામ આપ્યું. મારો સ્વર વર્તીને તેણે તત્કાળ બારણું ઉઘાડ્યું. અમે બન્ને એક ખીજાને ક્યાંય સુધી નીરખી રહ્યાં. જીવનની આવી આ ધન્ય ક્ષણને માટે દુનિયાની દોલત કે મોગલ સામ્રાજ્યનો તાજ ફેંકી દેવા પડે તો જે તેની કાંઈ વિસાત નથી એવું મને તે ધડીએ લાગ્યું. વાણીમાં ન વણેલી શકાય એવા મારા આ સુખને માટે સમાજ બેઠજતી કે નામોશીનો કંટક-મુકુટ પહેરાવે તો જે તે બહુજ નાનો દંડ હતો એમ મારા દિલમાં થયું.

તેના કેદખાનાના અર્ધ-ઉઘડેલા દાર ઉપર સ્થિર ઉભેલી દુરદાનાનું મારી તરસી આંખોએ, તરસ છીપે ત્યાં સુધી પાન કર્યું. તેને પેલા શયતાનો તેના શયન-ગૃહમાંથી રાતના પહેરવેશમાં ઉપાડી લાવ્યા હતા. છતાં તેના મુખ ઉપર વિષાદ કે વિદ્વેલતા મને ન દેખાઈ. ઉલટું મારી આંખોએ તો તેને વિશેષ સુંદર જોઈ. તે કાંઈ પ્રભુ-શિષ્ટીની પરમ સૌંદર્યવાન કળા-પુત્રી જેવી શોભતી. અને તેની સંજેમરમર જેવી સ્વરૂપવાન કાયા ઉપર ચંદ્રદેવ તેના પિયુષના અભિષેક કરતો. હું તે દર્શન-સમાધિમાં લીન થઈ ગયો.

કાણે જાણે કેટલી વાર પછી હું એ સ્વપ્ન જેવી દશામાંથી જાગ્યો. તે પણ મારા સામું જોઈને ઉભી હતી. તેનું મ્હો મલકાતું હતું. આટલો બધો વખત વીતાવી દીધો એ માટે જરા મને ખેદ થયો. પેલા શયતાનો ધર ફાડીને પાછળ પડે તેવાં પરાક્રમી છે એ મારો જાણ પાછો જાગ્યો. મેં દુરદાનાને મારી સાથે આવવા કહ્યું.

જુઓતો દીપક

‘ક્યાં?’ તે બોલી: ગિરિશિખર ઉપરથી સ્વચ્છદે ખેલતું કાંઈ ઝરણું નીચે ઉતરતું હોય, અને તેના હૈયામાંથી ઉદ્ભવે ગાનના સૂર જેવા મીઠા લાગે, તેવો મધુર મને આ શબ્દ લાગ્યો. દુરદાનાનો બોલ મેં ખીજી વખત સાંભળ્યો. આજ સુધી મેં તે મારા અંતરમાં સંધરી રાખ્યો છે.

‘મારે ઘેર.’ મેં થડકતે હૈયે જવાબ દીધો. તે શું જવાબ આપે છે તે સાંભળવા મેં મારા કાન માંડ્યા. ફરી વાર હું જ્ઞાન ભૂલતો જતો હતો.

તેણે પાલખીની માગણી કરી. હું પાગલ બનીને પાલખીની શોધમાં નીકળ્યો. લગભગ અર્ધી રાત ચાલી મધ હતી. એ વખતે પાલખી ક્યાંથી મળે? હું પગ ધસતો પાછો આવ્યો. હું દુરદાનાના સૌંદર્ય ઉપર મોહિત હતો, પણ તેના આ પ્રકારના સ્વચ્છંદથી મને જરા ઓછું આવ્યું. પણ તેને જોઈને એ પાછું હું ભૂલી ગયો.

મેં તેને ચાલતા આવવાનું કહ્યું. તેણે તે કબુલ કર્યું. તે અંદર જઈ કંઈક ઓઢવાનું લઈ આવી અને તે શરીરે લપેટી લીધું. એ મકાનને સાંકળ દેતે અમે મારે મકાને જવા નીકળ્યા.

મને તો રખડવાનો અને માઇલોના માઇલો ચાલવાનો અભ્યાસ હતો. અને એ વખતે તો મારા શરીરમાં નવું ચેતન કુદતું હતું; વિજયની મદિરાની કટોરી ઉપર કટોરી હું પીતો જતો હતો, ચક્રચુર બનતો જતો હતો : એટલે એ બે શયતાનો સાથે બચંબચા કર્યા છતાં, અને પાલખીને માટે દિલ્હીના મુખ્ય લતાઓ થોડીવારમાં પગ નીચે કાઢી નાખ્યા છતાં, મને જરા યે થાક વતીતો નહોતો. પણ દુરદાનાની તો ડેલરની કાયા. સહેજ શ્રમમાં કરમાઈ જાય. તેને આજ :

હું, દુરદાના અને જોહર

સુધી પાલખી નીચે પગ ન્હોતો મૂક્યો, છતાં આજે મારી સાથે લગલગ બે માઈલનો પલ્લો કાપવાનો હતો. તેનામાં તોફાન હતું, સ્વચ્છંદ હતો, અને પ્રેમિકાનું સાહસ હતું, પણ જોખણે તેટલી તાકાત નહોતી.

એટલે કાઠ ન દેખે તેમ ઝપાટાબંધ ઘેર પહોંચી જવાનાં જરૂર હતી, છતાં અમારે ધીમે ધીમે ચાલવું પડ્યું. ચાંદનીએ તેના સૌમ્ય પ્રકાશની અમારા માર્ગ ઉપર સુંદર ચાદર પાથરી હતી : અને કઠિ ઉભેલા તરવરોએ કાળી છાંયા વડે તેમાં આલ્હાદક ભાત મૂંચી હતી. અમે બન્ને પ્રેમીઓ તેના ઉપર પગલાં માંડતાં મારે ઘેર પહોંચ્યાં. રસ્તામાં અમે કશી વાત કરી નહીં. શી વાતો કરવી એ સૂઝ્યું નહીં. પ્રેમનું મિલન મુંઝું અને મિતભાષી હોય છે.

ચંદ્રદેવ તેની દેવી રજની સાથે રાસ ખેલી વિદાયની તૈયારી કરતા હતા. રાત્રિના છેલ્લા પહેરની મીઠી ઉધમાં દિલ્હી ઉંઘતું હતું. મારે ઘેર પણ સૌ નિદ્રાધીન હતા : પણ એક દરવાન દરવાજે ઝોલાં ખાતો ખેડો હતો. હું દરવાજાની બારી ઉઘાડી અંદર દાખલ થયો. પાછળ દુરદાનાને લીધી. દરવાજે કાણુ છે એવો અવાજ કર્યો : પણ તેને ઇશ્વારતથી સુપ થવાની આજ્ઞા કરી. મને ઝોળખીને તે દટાર થયો. અમે તેની પાસે થઈને, ધીમે ધીમે મેડીના પગથીઆ ચડી, મારા ઝોરડામાં પહોંચ્યાં.

ઝોરડામાં અંધારું હતું. પાછળની બારી ઉઘાડી મેં ચંદ્રપ્રકાશને અંદર લીધો. દુરદાનાને ઝુલ્લો ઉપર બેસાડી અને દીવાને ઠેકાણે શોધી દીધો કર્યો.

તે ઘાફી ગઈ હતી. કાલે સવારે રાજમહેલમાં મોટી શોધખોળ થઈ રહેશે એ કાળે તેનું અંદર મડકતું હતું. મને પણ એ બીક લાગતી હતી.

બુલાતો દીપક

મને એથી વિશેષ ભય પેલા બે સ્વતાનોનો હતો. તેમને લોહીલોહાણ મૂકી હું નીકળી પડ્યો હતો. સવાર પહેલાં મારે તેમને સંભાળી લેવાની જરૂર હતી. મેં એ બધી વાત દુરદાનાને કહી અને તકિયે જઈ આવવાની રજા માંગી.

દુરદાનાને છોડીને જવું મને ગમતું નહોતું. વિધિના નિર્માણથી વિખુટી પડી ગયેલી ચક્રવાક અને ચક્રવાકીની નેડલી આખી રાત નદીને સામે સામે કઠિ વિજોગના દુઃખમાં મુર્યા કરે અને એ વિજોગી પ્રેમીઓ પ્રભાતમાં પાછાં મળે ત્યારે મિલનનું સુખ માણે, તેમના અંતરમાં આનન્દની ભરતીઓ ચડે એવું મિલનસુખ હું માણતો હતો. આવી આનન્દની ભરતીઓ મારા અંતરમાં ચડતી હતી. દેવોના વિશ્વકર્મા દેવલોકમાં સૃષ્ટિ રચે અને પછા ધડીભર તેમની એ સર્જનકૃતિને નીરખવામાં સમર્થ તલ્લીન બની જાય, તેમ મેં પણ મારું સ્વર્ગ રચ્યું હતું અને એને નીરખવામાં હું મશગુલ બની, સર્જનનો સુખકર આહ્વાન અનુભવતો હતો. મને મારું એ સ્વર્ગ છોડીને જવું કેમ ગમે ?

મને જવું ગમતું નહોતું, તેમ દુરદાનાને આ અજબવા ધરમાં એકલી કેમ મૂકી જવાય એ પ્રશ્ન પણ વિચારવાનો હતો. છતાં, ગમે તેમ, મારે થયા વિના છુટકા નહોતો. દુરદાના મને જવા દેવાને નાખુશ હતી. મેં તેને સમજાવી અને તેણે જવાની હા પાડી. ઝટ પાછા આવવાનો કરાર કરી હું નીકળ્યો.

નીચે આવી દરવાજે મુતેલા દરવાનોમાંથી એકને જગાડ્યો અને તેને સાથે આવવા કહ્યું. તેણે તેના હથિયારો પહેરી લીધાં અને અમે બન્ને ઝપાટાબધ તકિયાને માર્ગે ચાલ્યા.

રાત લગભગ પૂરી થવા આવી હતી. મળસ્કાની પહેલાં થોડી-વાર જે ગાઠ અધાર હોય છે તે હતું. માર્ગમાં ટોપનો પણ બેટો થયા વિના અમે તકિયે પહોંચ્યા. રસ્તામાં મેં મારા દરવા-

હું દુરહાના અને મૌહર

નને સાવ સુપ રહેવાની અને મારા ઇચ્છારા મુજબ વતવાની સૂચના આપી દીધી.

મારી ઓરડીના બારણા પાસે આવીને અમે ઉભા : બારણા ઉપરનું તાળું સાબુત હતું. બારણામાં કાન માંડીને સાંભળવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ કશો જ અવાજ ન સંભળાયો. મને મનમાં સ્હેજ સંશય થયો કે એ શયતાનો ન્હાસી તો નહીં ગયા હોય ને? મેં આસપાસ અને ઓરડીના બપરા ઉપર જોયું; પણ અંધારામાં કશું બરાબર દેખાયું નહીં.

સાવધાનીથી ઓરડીનું તાળું ઉપાડી હું અંદર દાખલ થયો અને ઇચ્છારાથી દરવાનને બહાર ઉભો રાખ્યો. જોયું તો બન્ને જે સ્થિતિમાં હું મૂકી ગયો હતો તે જ સ્થિતિમાં પડ્યા હતા. તેમાંથી છુટવાનો કે ન્હાસવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હોય એવું પણ ન દેખાયું. લુગડામાં બાંધેલાં બે મુઠ્ઠાં પડ્યાં હોય તેમ તે પડ્યા હતા.

મેં દરવાનને અંદર બોલાવ્યો. તેની પાસે એક જાસુસને છુટો કરાવ્યો અને તેના હાથ દોરડાથી બંધાવી તેને એક ખુણામાં ઉભો રખાવ્યો. તેને છોડ્યો ત્યાં સુધી તે બેશુદ્ધ અવસ્થામાં હોય એમ જણાયું. તેણે સહેલાઈથી હાથ બાંધવા દીધા અને કહેવા પ્રમાણે, કચ્છાગરા ગુલામની માફક, ખુણામાં જઈને તે ઉભો રહ્યો. એ જોઈને મને જરા આશ્ચર્ય થયું. મને તેનો અમ ન સમજાયો.

બીજા જાસુસને તો તમંચો બરાબર લાગ્યો હતો. તેની બાતીમાંથી પુષ્કળ લોહી નીકળ્યું લાગતું હતું. મારી આખી શાલ તેના લોહીથી રંગાઈ ગઈ હતી. તેને પણ છોડ્યો. તે નિશ્ચેતન પડ્યો હતો. તેનામાં હૈયું જેવાની તાકાત પણ ન્હેતી રહી. તેના હાથ દરવાને બાંધ્યા અને તે પણ તેના સાથીના સામેના ખુણામાં જઈને બેઠો.

બુઝાતો દીપક

આ બન્ને સયતાનો, દુરદાના અને હું પ્રેમમાં છીએ એ થોડું જાણતા હતા; પણ તેઓએ દુરદાનાને તેના સયનખંડ-માંથી ઉપાડેલી, તે મને સહાય કરવાને નહીં, પણ મારાથી તેને સદાને માટે અલગ કરવાને. શાહજાદો જવાંબજા-જેના તે જસસ હતા, તે આ દુરદાના પાછળ ઘેલો બન્યો હતો. તેને, મને તે ઉપાયે દુરદાનાને હાથ કરવી હતી. બન્ને સાથે જ રાજ-મહેલમાં રહેતા. એટલે તેણે એ ત્રણ વખત દુરદાનાને દિલની વાત કહી હતી અને દુરદાનાએ તેનો તિરસ્કારપૂર્વક ધન્કાર કર્યો હતો. એટલે તેને ઉપાડી લાવી, કાંઈ ગુપ્ત સ્થળે રાખવી અને તે માને તો મનાવી મહારાણી બનાવવી અને નહીં તો તેને સીંચાવી મારી નાંખવી એ શાહજાદાની યોજના હતી. તે મુજબ દુરદાનાને ધમકી પણ અપાઈ. દુરદાનાએ જીવનત મહાલ જોગમની છાયામાં એ બનવું અશક્ય છે એમ માનીને તેની અવગણના કરી, અને શાહજાદા તરફ ઉધાડો તિરસ્કાર બતાવવા માંડ્યો. શાહજાદાથી તે ન સહાયું. છેવટે તેની આજ્ઞાથી દુશ્માં તેનું હરણ કર્યું. પછી ખુદાની મહેરથી મેં તેને છોડવી, મારા રક્ષણ નીચે મૂકી.

‘તમને જીન્દગી સુધી અધારા ભોંયરામાં કેદ રાખવાની સજા થઈ છે.’ એટલું કહીને હું જસસો સામે તાકીને જોઈ રહ્યો. મારા મ્હોમાંથી આ સજા નીકળતાં તેમની છાતીમાં ફરી તમંચા ભોંકાયા હોય એવું દર્દ તેમના મ્હોં ઉપર દેખાયું. તે જ્યાં હતા ત્યાં સજ્જ થઈ ગયા. તેમનાં શરીર થરથરવા લાગ્યાં. તેમના મ્હોં ઉપર ગુન્હેગારની દીનતા સ્પષ્ટ વંચાતી હતી. તેમને લાગી ગયું કે હવે છુટવાનો કે મારી મેળવવાનો કાંઈ માર્ગ નથી. હું આવ્યો ત્યારે’ તેઓ ઉંધમુંધ પડ્યા હતા અને મારા આવ્યા પછી મારા કહેવા મુજબ તેઓ કર્યું જતા હતા, તે મને પ્રથમ વિચિત્ર લાગેલું ; પણ હવે તેનો અર્થ મને સમજાયો. તેઓના દિલમાં લય પેસી ગયો હતો કે દુરદાના મને

હું, દુરદાના અને જૈહર

બધી વાત કરી દેશે અને હું આવીને કશી યે વાત કર્યા વિના એમનું માથું ઉડાવી દઈશ.

‘ઓ કુમાર, અમે તમારા કુતરા છીએ. એક વખત માફ કરો !’ એકના મ્હોમાંથી આજીજી નીકળી પડી.

તેમના પ્રત્યે મારા અંતરમાં ધિક્કાર ઉભરાતો હતો; તેમને જોઈને મારી આંખોમાંથી ખુન્નસ વરસતું હતું, પણ એ બધું છતાં યે, આ શબ્દો સાંભળીને મને તેમની પામરતા માટે દયા આવી. પણ એ દયાની લાગણીને બળાત્કારે મેં દાબી દીધી.

હું કલન્દરશાહ પાસે ગયો. તેમને બધી વાત કહી. મારી બહાદૂરી અને મારા સાહસને માટે તેમણે મને શબ્દોમાં અભિનન્દન ન આપ્યું પણ તેમની આંખોમાં મેં તે વાંચ્યું. તેમની પાસે તકિયાની અંદરની એક ગ્રુમ ઓરડીમાં આ જાસુસોને પુરવાની મેં પરવાનગી માગી. તેમણે થોડી આનાકાની પછી હા કહી. મેં એ બદમાશોને તેમાં પૂર્યા અને ઉપર તાળું માર્યું. છેવટની પણ સુધી તેમણે મારી પાસે દયા ચાચ્યા કરી; પણ મેં ગણકાર્યું નહોં.

કલન્દરશાહની રજા લઈ હું ઘેર જવા નીકળ્યો. પક્ષીઓ પ્રભાતના સ્વાગતનું ગાન ગાઈ રહ્યાં હતાં. દુરદાનાને મળવાના આનન્દમાં પણ ઝપટથી માર્ગ કાપતા હતા.

હું ઘેર પહોંચ્યો. દુરદાના ધસધસાટ ઉંઘતી હતી. મનોરમ લીલી પાંદડીઓમાં લપાઈને અધું ઉઘડેલું કમળ-પુષ્પ પડ્યું હોય એવું તેનું મુખ શોભતું હતું. હું થડીભર ચંભીને તે નીરખી રહ્યો.

મારા માતપિતા જન્મ્યા હતા. પિતાજી પ્રભાતની નમાઝ પૂર કરી, રિવાજ મુજબ ધર્મગ્રંથો વાંચતા હતા. હું કલન્દરશાહને

ખુઆતો દીપક

તકિયેથી ઘેર આવ્યો છું તેની તેમને હજી ખબર નહોતી પડી. માતા પણ દિનચર્યામાં રોકાયી હતી. હું આવ્યો છું તેથી તે પણ અજાણ હતી.

મને તેમની પાસે જતાં કમ્પ થતો હતો. હું માતાની સખ્ત નામરજી છતાં, ફકીર બનવાને કલ્પદરશાહ પાસે ગયેલોઃ અને ત્યાંથી, અમારા કુલની ધર્મ-પ્રતિજ્ઞાને ઝાંખપ બેસે, મારા માતા અને પિતાનું દિલ ચિરાઈ જાય એવું કૃત્ય કરીને પાછો આવતો હતો, એ વાત હું માતાને ક્યે મોઢે કહું ? મારી અનેક નજાણાંઓ અને મારા અનેક દુર્ગુણો માટે મને કેટલાય માણસો તિરસ્કારતા. છતાં સદાય મમતાની સ્નેહદ્રી મીઠી નજરે મારી એ બધી બૂલો માફ કરનાર માતા પિતા તો, આ ઘટનાને પણ, એક બૂલ માનીને મને સુબન કરશે એવી મને ખાત્રી હતી. પણ એ બૂલ નહોતી, મેં ઇરાદાપૂર્વક, ખૂબ વિચાર કર્યા પછી તેમનો વિશ્વાસવાત ક્યો હતો એમ મારા દિલમાં ખુદા બોલતો હતો. સાચેસાચ, મેં માતાપિતાને છેતરીને તકિયાનો માર્ગ લીધો તે ધડીએ મને દુઃખ થયું હતું. જેની જવાબાએ પાપો ભરખ બને છે એવો શુદ્ધ પ્રાયશ્ચિતનો પાવક મારા અંતરમાં સળગતો હતો. ખુદાની અનંત કૃપાએ મારાં હૈની તેની મારા ઉપર મોટામાં મોટી કૃપા તો એ છે કે તે મારી જીવાનીના આંધળા દિવસોમાં પણ મને નહોતો ભૂલ્યો. હું તેને મારા હૈયામાંથી પદબ્રષ્ટ કરીને કાઢી મૂકતો. તેનો સાવ ઇન્કાર કરીને મારે સ્વચ્છંદને માર્ગે આગળ ચાલતો. પણ તે છતાં મેં તે માલિક મારા અંતરમાં સદા વસતો રહ્યો છે.

મને તેવું ઘેર પાતક કર્યું હોય, અને ગુન્હેગારનું દિલ મને તેટલું જોરથી ધમકતું હોય, આગળ વધતાં પગ મને તેટલા પાછા પડતા હોય, છતાં, ઓહો, માતા કેટલી માયાળુ હોય છે ! કેવા ઉમળકાથી તે તેના પુત્રવત્સલ બોળામાં પુત્રને ખેંચી લે

હું, દુરદાના અને ગૌહર

છે ! જગત્ માથે તિરસ્કાર વરસાવતું હોય, દુનિયા તેને દ્રોહી ગણી તેનું ખુન કરવા તલસતી હોય, પ્રભુની આવડી આ વિશાળ અવનીમાં ક્યાંય ઉભવાની પણ એક તસુ જગ્યા ન મળતી હોય, ત્યારે એ જગતના તિરસ્કારને ઝીલીને, અને દુનિયાની લોહીપિપાસાની પરવા કર્યા વિના, એ અધા વિરોધ વચ્ચે, બાળકને માતા વિના કાણ છાતી સાથે ચાંપે ? માતૃપ્રેમનો અર્થ અને આ પ્રસંગથી સમજાયો.

મારા પગ પાછા પડતા હતા, છતાં હું માતા પાસે પહોંચ્યો. તે નયનો ઢાળીને પુષ્પોનો હાર ચુંથતી બેઠી હતી. હું કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના તેના ચરણમાં જ લોટી પડ્યો. મારા મ્હોમાંથી એક શબ્દ પણ ન નીકળ્યો. મારી આંખોમાંથી આંસુની ધાર ચાલી જતી હતી. એ આંસુથી માતાના પગ ધોવાઈ ગયા.

આખી રાતના ઉન્નગરને લીધે અને આગળના કટલા ચે દિવસની અશાન્તિને લીધે, માઈ મ્હોં સાવ દુર્બળ બની ગયું હતું.

મારી માતા મને જોઈને ઘેચી બની ગઈ અને તેને કાણ જણે શું ચે થઈ ગયું. તેણે તેના બે હાથમાં માઈ મ્હોં લીધું. અને તે ઉંચું કરીને તે મારા સામું જોઈ રહી. આજ સુધી તેણે મને બાળક જ માન્યો હતો; અને આ ધડીએ પણ તે મને બાળક માની તેના બોળામાં ખેંચવા લાગી, અને મારાં આંસુ લુછવા લાગી. તેને થયું કે તકિયાની તપશ્ચર્યા મારાથી ન સહાઈ, એટલે એ મૂકીને હું પાછો આવ્યા છું અને તેની દરજ્જાની મેં અવગણના કરી તે માટે મને અફસોસ થાય છે. ઓ બોળી મા ! હું તારા એ પ્યારને જરાયે લાયક નહોતો.

તેનું વાત્સલ્ય ઉભરાઈ જતું હતું. જાણે વાત્સલ્ય સરિતામાં પૂર આવ્યાં હોય તેમ એ ઉછાળા મારતી હતી. એ ધારાઓ

જુઝાતો દીપક

ઝીલતો હું જેમ માતાના હિંગમાં ખેંચાતો જતો હતો, તેમ મારો અશ્રુપ્રવાહ પણ વધતો ગયો. જાણે દિલનાં બધાં પાપ આંસુ બનીને નીકળી ગયાં. એ વખતે માતા પાસે, મારા ગુન્હાનો એકરાર કરીને હું ઉભો થયો, ત્યારે મને બરાબર એમજ લાગેલું.

માતાએ તેની માતૃત્વની લાગણીઓથી ચમકતી આંખોથી મને કંઈ કંઈ કહી નાંખ્યું: મને કંઈ કંઈ પૂછી લીધું, પણ એ બધાના જવાબમાં મારી અશ્રુ-ધારા વધારે વેગવંત બનતી. હું ખુબ રોયો, પેટ ભરીને રોયો. પ્રેમની સત્તામાંથી છુટીને દિલ ખાલી થયું ત્યાંસુધી રોયો. આખરે આંસુ ખુટ્યાં, હૈયું હળવું થયું. મેં વિશ્વાસઘાતની અને પ્રેમની આખી કથની માતાના ચરણમાં મૂકી લીધી. દુરદાના મારા ઓરડામાં છે એ જણાવી દીધું.

માતા સાંભળીને હેરત પામ્યાં. શું કરવું એ તેમને ન સુઝયું. હું શેતરંજની આખી રમત રમી ચુક્યો હતો, અને મારી ગણતરી પ્રમાણે જીતી ગયો હતો. તેમની ગણતરી પ્રમાણે હારી ગયો હતો. પણ એ બની ગયું હતું. હવે પાછા પગ કરવાનું અશક્ય હતું. આ ગુચ્છયાર્યા ફાયડાને કેમ ઉકેલવો તે તેમની મહા મુંઝવણ હતી.

તે મને પિતા પાસે લઈ ગઈ. પ્રથમ તો મને જોઈને પિતા દરખાયા. મારો કૃશ ચહેરો એ તેમના માર્ગે મારી પ્રગતિની નિશાની છે એમ તેમણે માન્યું. પણ માતાએ બધી વાત કરતાં તેમને જબરો આઘાત થયો. એ વાત દરમ્યાન તેમના ચહેરાના રંગો જોઈને હું ધ્રૂજતો હતો.

તેમણે મને સખ્ત ઠપકા દીધા. ખુદાની આ ખફગી તેમને માથે હતી એ માટે ખુબ રોય ક્યો અને મને લાડમાં ઉછેરવા માટે મારી માને કેટલાંય કડવાં વેણ કહ્યાં.

હું, દુરદાના અને ગૌહર

તેમણે દુરદાનાને તેમની પાસે બોલાવી. હું સરમથી, નીચું માથું નાંખી બેઠો હતો. તે આવી. આવીને મારા પિતાને કુકીને નમન કરી ઉભી રહી. પિતાએ તેને પણ બધી વાત પૂછી. દુરદાનાએ કહ્યું: “આપના પુણ્યે આપના પુત્રે મને એ સ્વતાનોના હાથમાંથી છોડાવી. હવે મને મારી માતા પાસે મોકલી આપો. તેની મંજૂરી મેળવી અમે શાદી કરશું. આપ અમને આશિર્વાદ આપજો.” દુરદાનાની આટલી જાત્રત શુદ્ધિ અને તેના હિમ્મતવાન જવાબથી હું દંગ થઈ ગયો. અમારો માર્ગ સાફ થઈ ગયો.

પિતાએ અમને બન્નેને તત્કાળ બેગમ સાદિયા જીન્નત મહાલ પાસે મોકલ્યાં.

જીન્નત મહાલ તો દુરદાનાને જોઈને તેને વળગી પડ્યાં અને બાથમાં લઈ તેને કચરી નાંખી. સવારના દુરદાનાને ન જોવાથી તે બાકુળ બની ગયાં હતાં અને દાસદાસીઓ પાસે આખો મહેલ ટુંદાવી નાખ્યો હતો. ચોદિશમાં ઘોડેસ્વારો પણ નીકળી ચૂક્યા હતા. પણ અમે પહેાંચ્યા તે પહેલાં તેમાંથી કાંઈ બાળ લાવ્યું નહોતું.

દુરદાના જીન્નત મહાલ બેગમને કેટલી પ્રિય હતી એ હું બારણા વચ્ચે ઉભો ઉભો જોતો હતો. બેગમે અમને બન્નેને સાથે બારણામાં પેસતાં જોયાં હતાં; પણ પ્રેમના આવેશમાં તે મને વિસરી ગયાં હતાં.

ચોડી વારે એ ઉમળકા શાન્ત થયો અને માદીકરી સાથે ગાલીચા ઉપર બેઠાં. મારા ઉપર બેગમની નજર પડી અને મને તેમણે મૃદુ અવાજે સામેના ગાલીચા ઉપર બેસવા કહી, મફલત આટે મારી માંગી.

ખુબારો દીપક

દુરદાનાએ બેગમને બધી વાત કરી. તેને જવાબપ્રતિ જાણુ-સોએ કેવી રીતે અધરાતે ઉઠાવી, અને કાશ્મીરી દરવાજે, અધારા બોંયરા જેવા ધરમાં કેમ કેદ કરી તે કથની કહી. એ કથાને એ કલ-ન્દરશાહને તકીયે આવી મારા ઉપર હુમલો કર્યાની, અને તેમાંથી ખબર પડતાં, મેં તેને છોડાવ્યાની વાત, રંગ પૂરીને, કહી સંભ-ળાવી. મારું નામ આવતાં, તેણે અને બેગમે બન્નેએ અહેશાન-ભરી નજરે મારી સામે જોયું. અત્યાર સુધી બન્ને સમે સ્થિર નજરે તાકીને હું કથા સંભળતો હતો; પણ મારું નામ આવતાં મેં નજર પાછી ખેંચી લીધી અને જાણે અહેશાનને લાયક ન હોઈ તેમ નીચું જોઈ જમીન કાતરવા માંડી.

દુરદાનાએ એ બે જાણુસોનાં નામ આપ્યાં. તે અત્યારે કલન્દરશાહના તકિયાની એક અધારી ઓરડીમાં કેદ છે એમ જણા-વ્યું અને એ દીર્ઘદાષ્ટિભર્યા પરાક્રમનો વચ્ચે મારો છે એ પણ ઉમેર્યું.

જીનત મહાલ મારી આ બહાદુરીથી ખુશ થઈ ગયાં. તે મને જોળખતાં હતાં; પણ દુરદાનાના જીનના રક્ષક તરિકે અને એ દુષ્ટોના દુષ્ટત્વનાં ત્રાસમાંથી તેને સલામત ઉગારી લેનાર તરિકે, મારી તેમને નવી પિછાન થઈ. પણ હજી એક એથી યે વધારે મહત્વની પિછાન થવી બાકી હતી.

દુરદાનાએ, આ બધી કથની કહી રહ્યા પછી, અચકાતાં અચકાતાં અમારા પ્રેમની વાત કહી. બેગમ તેની સાથે, તેની શાદીના સંબંધમાં કેટલી યે વખત વાતો કાઢતા અને દુરદાના સંકેત્યે જવા પોતાનો અભિપ્રાય આપતી; એટલે દુરદાનાને આ વાત કહેતાં ખાસ સંકેત્ય ન થયો. પણ બેગમ એ સ્વીકારશે નહીં એ બાબત સંદેહ હોવાથી, તે જરા અચકાતી હતી.

જીનત મહાલ બેગમની વચ પચાસની આસપાસ હતી. તેમના વદન ઉપર વૃદ્ધત્વે તેનાં નિશાન મૂકવાનો આરંભ કરી

૬. દુરદાના અને જોહર

દીધો હતો છતાં તેમની આંખોમાં ચૈવનના ટાડ સમજવાની અને સંતોષવાની હોંશ ચમકતી મેં જોઈ.

દુરદાનાની માગણી સાંભળી, તેમણે મારી સામે જોયું. જીન્દગીમાં કોઈ દિવસ નહીં એટલો સ્વરૂપવાન અને આકર્ષક એ ધડીએ હું જાગતો હતો હતો, એમ પાછળથી દુરદાનાએ મને કહ્યું.

મ. પરંતુ માંભળી, બેગમને મારા માટે પક્ષપાત થયો હતો: અને દુરદાનાની આ માગણી સાંભળી, તેમને મારે માટે ખુબ લાગણી થઈ હોય એમ દેખાયું. તેમણે મને તેમની પાસે બોલાવ્યા અને પાસે જ ગાલીચા ઉપર બેસાડ્યો. મેં જેને જીવનની ધન્ય શબ્દો માની હતી, તે અત્યારે હું ભોગવતો હતો. મારે અને દુરદાનાનું હૃદય આનંદથી ફૂટતાં હતાં. અમને બન્નેને જીવન-સાથી બનવાની અમારી હાવના સફળ થવાની સંપૂર્ણ આશા દેખાતી હતી.

અમે બન્ને જીન્દગી મહાલની પાસે બેઠાં હતાં, ત્યાં રિવાજ મુજબ, કચેરીએ જતાં પહેલાં બાદશાહ બહાદુરશાહ એ ઓરડામાં આવ્યા. ત્રણે તરફનાં ઉભાં થયાં અને બુકીને નમન કર્યું. બહાદુરશાહે હાસ્યથી તે સ્વીકાર્યું. તે સામે પાટ ઉપર બેઠા. એટલે અમે અમારી બેઠક લીધી.

બાદશાહ મને જરાબર નહોતા ઓળખતા. જીન્દગી મહાલે મારી ઓળખાણ આપી, દુરદાનાની વીતક વાર્તા કહી અને છેવટ મારા અને દુરદાનાના પ્રેમની અને તેને પોતાના અનુ-મોદનની વાતથી વાકેફ કર્યાં.

બેગમ જીન્દગી મહાલ જેટલું કહેતાં, તેટલું બાદશાહ બહાદુરશાહ વિના સવાલે સ્વીકારી લેતા. તેમણે બેગમની ઈચ્છા મુજબ, અમારી સાદી કરી આપવાની વાત સ્વીકારી લીધી.

જુઓ તો હીપક.

તેજ દિવસે સવારના દરબારમાં, બહાદુરશાહે અમારી શાદી ખહેર કરી અને તે મંગળ સમાચાર મારા પિતાને મોકલ્યા. અમારો લગ્નોત્સવ આઠ દિવસ પછી લાલ કિલ્લામાં જ નક્કી થયો. હું જીન્નત મહાલની પાસે જ, દુરદાનાના સંગમાં આખો દિવસ કિલ્લામાં જ રહેવા લાગ્યો.

પ્રુથ લલકારી અમારો લગ્નોત્સવ થયો. બાદશાહ અને બેગમના આશિર્વાદ અને દુરદાના લઈ, મહા વિજય કરીને ઘેર પાછો ફરતો હોઈ તેમ, હું ઘેર આવ્યો. માતા અને પિતા બન્નેએ મારાં આવારણા લીધાં. અનિષ્ટમાંથી ધટ થઈ ગયું, તે માટે તેમણે પ્રુદાની અનેકાનેક બંદગીઓ કરી અને હું વિજયમસ્ત બનીને, મારે માર્ગે ચાલવા માંડ્યો. ઓહો, તે દિવસોમાં મને, ખરો મધ્યાહ્ન તપતો હોય તે ધડીએ પણ આકાશમાં ચંદ્ર અને તારા હિગાડવા જેટલી શક્તિ મારામાં લાગતી. અને આજે તો, આકાશમાં ચંદ્ર અને તારાઓ શીતળત વરસાવતા પ્રકાશના હોય તો યે, આ આંખોમાં તે નિરખવાની બાકાત પણ નથી રહી. તે દિવસે જોબન ફાટફાટ થતું હતું.

જીન્દગીના આ પ્રથમ વિજય પછી કેટલાક દિવસ બાદ, હું અને દુરદાના પિતાજી સાથે અંબાલા ગયા. અંબાલામાં પિતા-જીનો એક પરમ લાવિક શિષ્ય રહેતો હતો. ત્યાં બરાબર એક વર્ષ રહ્યા. એ વરસમાં દિલ્હીમાં ઉલ્કાપાત થઈ ગયો. મોગલ શહેનશાહત જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ. બહાદુરશાહ અને તેના સ્વજનો કંપની સરકારના કારાવાસમાં બંદી બન્યા. અમને એની ખબર છેલ્લી ધડીએ પડી. અમે એ સાંભળી દિલ્હી દોડ્યાં. દરવાજા પાસે પહોંચ્યાં, ત્યારે અંગ્રેજ લશ્કર, દિલ્હીનો વિખ્યાત દરવાજો તોડી અંદર પેસતું હતું.

અમે સીધો લાલ કિલ્લાનો માર્ગ લીધો. હું, મારા પિતા, અને દુરદાના ત્રણે ઘોડા દોડાવ્યે જતાં હતાં. મારો અને દુર-

હું, દુરદાના અને ગૌહર

દાનાનો ઘોડો સાથે રહેતો: અને મારા પિતા પાછળ ચાલતા. મારા પિતા અતિ વૃદ્ધ હતા; તોપણ તે ગાઉના ગાઉ, ઘોડા ઉપર, ચાક્યા વના મજલ કરી શકતા. અને દુરદાના પણ સુકુમાર છતાં, ક્યાંય સુધી સરસ સવારી કરી શકતી. અંબાલા અમે હતાં, ત્યારે દરરોજ સવારે ઘોડેસવારીએ નીકળી પડતાં અને તેમાં મને તે ધણી વખત હાંકાવતી. એ સ્મરણ અત્યારે તાજું થઈ આવે છે.

દિલ્હીના મુખ્ય માર્ગ ઉપર અમે હતાવળે દોડ્યે જતાં હતાં. પણ જાણે એ રસ્તો અમને ખાવા ધાતો હોય એવો સ્થૂંસ લાગતો. અન્ને બાજુની કેટલીયે દુકાનો ઉઘાડી પડી હતી. અંદરના માલ અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં પડ્યા હતા અને માલિક જન બચાવવા જીવ લખતે નાસી ગયા લાગતા હતા. કેટલીક સોનાચાંદીની અને જરમવેરાતંની દુકાનોમાં તો અંગ્રેજ સિપાઇઓ પેસી નિરાંતે લૂંટ ચલાવતા હતા. અમારથી થોડે દૂર યુદ્ધની તોળતો ગાજતી સંભળાતી. અમે જેમ માર્ગ કાપતા, તેમ તેનો અવાજ નજીક નજીક આવતો જતો હતો અને મારો હાથ, મારી કડે લટકતી તલવાર ઉપર પડતો હતો. મારી આંખો ચારે બાજુ સાવધાની માટે ધ્રુમતી હતી. દૂર દૂરના માર્ગ ઉપરથી મોટો શોરબકાર સંભળાતો હતો. નજીકનાં ઘરોમાંથી કેટલીયે કરણ અને હૃદયને વીંધતી કારમી ચીસો સંભળાતી હતી. જાણે વિનાશનો દાનવ ઘર પીને, ગાંડો બની, દિલ્હીમાં નાચતો હતો અને તેની નજરે જે જે પડે તેનો જૂકો કરતો હતો. અત્યારે આ આખું દશ્ય આંખ સમીપ ખડું ચતાં કમ્પારી છુટે છે. એમ થાય છે કે ખુદાએ મને એ જોવામાંથી બચાવી લીધો હોત, મને ફક્ત એકાદ અહવાડીયું મોઝા બજાર પહોંચાડ્યા હોત !

આજે આવા વિચાર આવે છે; પણ તે ધડીએ તો મારી નસોમાં ઝુન ઉઠળવું હતું અને મોગલ સલ્તનતનું-તેના પ્રાદ-

જુઝાતો ટીપક

નગર દિલ્હીનું દફન કરી રહેલા એ વિદેશી સિપાઇઓને જોઈ તેમના રૂધિરનું પાન કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા થતી હતી. એમ થતું હતું કે ખુદા મારામાં એટલી તાકાત પૂરે કે હું એકલો બાદશાહી એકાએકની પેરે, સેનાની સેનાઓને કાપી નાખું અને બહાદુરશાહના તખ્તને સાબુત બનાવું. તે વખતે દુરદનાની આંખોમાં પણ ખુન્નસ ચમકતું હતું. તેની નસોમાં રહેતું મોગલોનું લગ્નચક લોહી તપી ઉઠ્યું હતું. તેની આંખો તપાવેલ ત્રાંબા જેવી લાલ-ધુમ લાગતી. તેણે નારીનાં વસ્ત્રો પહેરેલાં છતાં ઉપર લોખંડી અખતર અને માથે ટોપ સજ્યાં હતાં. તે રણચંડીના અવતાર જેવી લાગતી.

મારા પિતા પણ આ દશ્ય ન જોઈ શક્યા. તેમના સ્વભાવમાં જુસ્સો અને આગ તે પ્રથમથી જ હતાં. જુવાનીના દિવસોમાં તેમણે લશ્કરમાં કામ કરેલું અને એક બહાદુર યોદ્ધા તરિકે ખુબ સન્માન પામેલા. એટલે આ, તેમના સ્વજનના વિનાશનું દશ્ય જોતાં, તેમની જુવાની જાણે તેમના વૃદ્ધ અંગોમાં પાછી દોડવા લાગી. તેમના ગ્હોમાંથી વારંવાર, તેમની અંદર સળગતો ક્રોધાગ્નિ બતાવતા ઉદ્ધારો નીકળી પડતા હતા. ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ અને ઇસ્લામી ધર્મની રક્ષા, જેવી રીતે ઇસ્લામીઓએ એક હાથમાં તલવાર અને એક હાથમાં કુરાને શરીફ રાખીને કરી છે, તેવી રીતે, ધર્માત્મા સમા મારા પિતાએ મોગલોની રક્ષા કરવા કમર કસવા માંડી.

અમારા પોણાઓ માર્ગ વળતા હતા, ત્યાં પાસેની જ ગલ્લીમાં થોડા સિપાઇઓ તોફાન મચાવતા હોય, અને સ્ત્રીઓ ખુમરાણ કરતી હોય એવો અવાજ આવ્યો. મેં એ તરફ નજર ફેરવી. ત્યાં એક કિશોર વયની સ્ત્રી મુઠીઓ વાળીને અમારી તરફ દોડતી આવી. તેનો શ્વાસ માતો ન્હોતો; તેનાં હુમડાંનું કંઈ ઠેકાણું ન્હોતું. તેના મોઢામાંથી ‘મને બચાવો, મને બચાવો’ની ચીસ નીકળતી હતી : અને તેની પાછળ એક સિપાઇ

હું, દુરદાના અને આહર

હાથમાં લાલો લઈને દોડ્યો આવતો હતો. એ શરમતી વાત છે, પણ મારે નોંધ્યા વિના છુટકો નથી કે એ દોડનારો પણ, આપણો દેશી સિપાઈ હતો. એ મારો જ દેશમાંથી હતો. જાત અનુભવથી કહું છું કે દિલ્હીના પતન વખતે અત્યાચારો અને અધમાચારો તો આપણા દેશીઓને હાથે જ થયા છે. અલખન અગ્રેજ સિપાઈઓનો એ તેમાં સારો હિસ્સો તો છે જ.

મેં તત્કાળ મારા ઘોડાની લગામ ખેંચી અને એ બાંધને મારી તરફ આવવા અવાજ દીધો. મારા પિતા પેલા પણ—સિપાઈની પાછળ દોડ્યા અને એક તલવારને ઝાટકે તેને પૂરો કર્યો. તે સિપાઈએ ઘર પીધો હતો અને વિખર્યાં હતાં, એટલે જરાયે સામો થયા વિના તે મારા પિતાના ધાથી નિઃપ્રાણ થઈ પડ્યો.

પેલી બાઈ મારી પાસે આવી; પણ તે બોલી શકતી નહોતી. તેની આંખોમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં. તેના હાથ જાણે તેના ધરની દિશામાં સજ્જડ થઈ ગયો હોય એમ તે લંબાવીને ઉભી હતી.

અમે ત્રણે એ ધર તરફ દોડ્યાં. આંગણમાં પ્રવેશ કરતાં જ એ સિપાઈઓ સામા મળ્યા. મારા પિતા તેમને રોકવા રહ્યા અને હું અને દુરદાના, ઘોડા ઉપરથી ઉતરી ધરમાં ચાલ્યાં.

ધરમાં ઓરડાની અંદર ઓરડા હતા. ડાહ શ્રીમંતનું અને ધણુંજ પુરાણું ધર હોય એવું લાગ્યું. અમે તો સીધા અંદર જ પેઠા. ત્યાં અંદરથી ઝીણો અવાજ આવતો કાને પડ્યો. અવાજની દિશામાં જતાં, એક ઓરડામાં બીજા ત્રણ સિપાઈઓ ધરના ધણીની બાતી ઉપર ચડી, તેના મ્હોંમાં કુચા બરાબી, તેને સતાવી રહ્યા હતા. અમને દાખલ થતાં જોઈ ત્રણે મહારાખા અને મહારામણુમાં અમારી સામે આવ્યા; પણ તેમના હાથમાં શસ્ત્ર નહોતું.

બુઝાતો દીપક

એટલે મેં એકને તલવારથી મુવાડ્યો અને બીજાને પાડુ મારી ફેંકી દીધો. ત્રીજો દુરદાના સામે ઝુકતો હતો. તેને પણ દુરદાનાએ તરવારની ઝપટમાં લઇ લીધો. તે પણ પડ્યો. તેના આંતરડા બહાર નીકળી પડ્યાં. એ ત્રણે પણ નસામાં હતાં એમ લાગ્યું.

ધરનો ધણી ઉભો થયો અને અમને દુવા દેવા લાગ્યો. પેલી બાઇ તેની પુત્રી હતી. તે પણ આતીને અમને વ્હાલ કરવા લાગી; પણ અમને રોકવાનો સમય નહોતો. બાપ દીકરીને, એ ત્રણે સિપાઇઓને દોરડા વતી બાંધવાનું કહી, તેમને નિશ્ચંત બનાવી, અમે પિતા જ્યાં ઝમુમતા હતા ત્યાં ગયાં.

દુરદાના આગળ હતો. તેણે આંગણમાં પગ મૂકતાં જ સાદ કાઢી બધ એવી ચીસ પાડી. મારા પિતાને ગળામાં સખ્ત જખમ થયો હતો. તેમાંથી લોહીનો ધોધ ચાલ્યો જતો હતો.

પિતાજી એથુહ પડ્યા હતા. મેં મારો શિરપેચ કાઢી તેમના ગળા ફરતે વિટાડ્યો; પણ પગવારમાં તો તે પણ આંખો પલગી ગયો અને તેમની પાસે લોહીની પાટ ભરાઇ ગઇ. બીજો આખા શરીરનું લોહી એ જખમ વાટે બહાર નીકળી આવ્યું. મેં કાંઈ દિવસ નહીં જોયેલો એવો પિતાનો ચહેરો દિલ્લે બની ગયો. તેમની આંખો મીચાઇ ગઇ. તેમની જીભ બધ પડી ગઇ. તે કંઈ બોલવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય એમ લાગ્યું; પણ તે બોલી શક્યા નહીં. માત્ર હાથની નિશાનીથી જ તે મને કંઈ કહેવાનો પ્રયત્ન કરી શક્યા. હાથ પણ ફાણવારમાં ખોટા પડી ગયા. કશું બોલ્યા વિના, મારા તરફ—તેમના એકના એક અતિ લાડકવાયા પુત્ર, અને તેમની એથી યે વધુ લાડકી પુત્રવધુ તરફ છેલ્લો દષ્ટિ-પાત પણ કર્યા વિના, પિતાજીનો આત્મા દેહપિંજર છોડી ગયો. હું, પિતાની જાયાને લાયક બાળક સમો બીનઅનુભવી નબાપો બન્યો. મારું બધું ઝનુન ઝોસરી ગયું. મારું હૃદય ભરાઇ આવ્યું. પિતાની જાતી ઉપર મારું મૂકીને મેં જાતીકાટ રદન કર્યું. આ

હું, દુરદાના, અને મૈત્રેય

મૈત્રેયોમાં જે જે કશું કિસ્સાઓ મેં જોયા, તેમાં સર્વથી વિશેષ
કશું કિસ્સો તો મને મારો પોતાનો જ લાગ્યો.

એક વાર અન્ત યજ્ઞ હું ઉભો થયો. મેં અને દુરદાનાએ
મળીને પિતાજીનું સ્થળ પાસેના મકાનમાં લીધું. અમે અંદર પેસતાં
હતાં, ત્યાં પાછી અંદર કપાકપી સંભળી. પિતાજીનું સ્થળ ઉતારી
હું અંદર ગયો. જોયું તો પાછળને બારણેથી બીજા પાંચ સિપા-
હીઓ અંદર પેસી ધરધણી ઉપર ચડી બેઠા હતા. તેની પુત્રી
તેની પાસે દમલો થઈને પડી હતી. ધરધણી મરવાની અણી ઉપર
હતો. આ દારૂ દસ્ય જોઈને હું મભરાયો. સાફ દિલે કહી દઉં છું
કે હું ડરીને કોઈ દિવસ લાગ્યો હોઉં તો તે દિવસે પહેલી જ
વખત લાગ્યો. મારામાં કશી જ હિંમત નહોતી રહી. પિતાજીના
મૃત્યુએ મારા મૈત્રેયને સંહારી નાખ્યું હતું. એ નોંધતાં મને સરજ
છુટે છે.

હું દોડ્યો. મારી પાછળ પેલા સિપાહીઓમાંથી કોઈ દોડ્યું
આવતું હોય એવી મને દહેશત લાગી. મેં ત્રેહાં ફેરવી જોયું તો
એક જોરો સિપાહ પાછળ દોડતો આવતો હતો. હું નાસી છૂટ્યો
ન હોત તો તે સિપાહ જરૂર મારો જીવ લેત એમ મને પાછળથી
સમજાયું. તેના સાથી સિપાહીઓને માર્યાની અને ધામલ કર્યાની
કથની સુણી તે વેર લેવા પાછળ પડ્યો હતો.

તે સિપાહ અને હું દરવાજા બહાર નીકળ્યા. મારી અને
તેની વચ્ચે થોડું જ અંતર હતું. પણ બહાર નીકળી પાસે જ
ઉભેલા મારા ઘોડાની લગામ પકડી હું ઘોડા પર ચડી બેઠો
અને લગામ ખેંચી ઘોડાને પૂરપાટ દોડાવી મૂક્યો. પેલો સિપાહ
હાથ ધસતો અને દાંત કચકચાવતો જોઈ રહ્યો.

મેં મારા ધરનો માર્ગ લીધો. મારે કોઈની સાથે કપા-
કપીમાં ઉતરવું નહોતું એટલે આડે માર્ગે અને લપાળને હું

ચુ' આપ ધર તરફ જતો હતો. કાંઈ માનવ-શબ ઉપર બૂખ્યાં બીધો ઉભણી કરતાં હોય, તેમ આરે તરફ જોમ અને દેશી સિપાઈઓ દિશ્વી ચહેરને ચુ'થી રક્ષા હતા. આરે બાબુ બસ ચારફાડ અને બાંગતોડ અને હુંદકાદ જ ચાલી રહી હતી.

એ દશા જોતો હું મારા ધર પાસે પહોંચ્યો. મારી ઇચ્છા પિતાના મૃત્યુના ખબર માતાને આપવાની અને પિતાના શબને કાંઈ માર્ગે ઘેર લાવી, ધરમાં જ શાન્ત દફન કરવાની હતી. પણ પિતાના શબનું દફન મારે હાથે નહોતું સર્જાયું.

હું ધર આગળ આવ્યો અને મારી અંખો ફાટી પડી. સાચી મારામારી તો ત્યાં જ જમી હતી. અંગ્રેજ સિપાઈઓની એક ટુકડી, મારા એ આલેશાન મકાનની અંદર પડી હતી. મકાનના દરવાજાનાં બન્ને બારણાં, કાંઈ મહાકાય દેવ સૂતે હોય તેમ, તૂટેલાં પડ્યાં હતાં, અને અમારા બન્ને દરવાજો લોહીના ખાખોચીયામાં તરફડતા હતા.

અંગ્રેજ સિપાઈઓએ મારા પિતાના ગ્રાણ લીધા, તેમણે મને દુરદાનાને છોડી નસાડ્યો, અને તેઓ જ મારા મકાનમાં પેસી મારી માતાનું રૂચિર-પાન કરતા હતા અને મારી મિલકત લૂંટતા હતા. મારું સર્વસ્વ ગયું. હું ધડીવારમાં અનાથ અને અનાશ્રિત બિખારી ગયો.

આરે કારથી પસારો ક્યેં આવતા એ દુઃખોના દેત્રોએ મને ચરણતોલ બનાવી દીધો. વીર મૃત્યુનો આનંદ વિસ્મરણી, કામરની નાસબાગનો છદ લમાડ્યો. તે વખતે મેં જે જે કયું તે બધું ક્રિષ્ણજાતની પળેમાં જન બચાવવાની બીર મનોદશામાં મારાથી આપોઆપ બની ગયેલું. તે વખતે મને કશું જ સંજ્ઞું નહોતું. મારું મગજ જમતું હતું. મારી વચારશક્તિ મૂર્ચિત બની હતી.

મારું સર્વસ્વ લૂંટાતું જોઈ હું મદદ માટે સાલ કિલ્લા તરફ

કોડ્યો. પણ ત્યાં જે બધું બેદાનબેદાન બની મર્યું હતું. એ નવું પ્રકારે પમને વધારે નાતાકાત બનાવ્યા.

શું કરું ? ક્યાં જઈ ? મેં મારો ઘોડો તેના સાજ સાથે રખડતો છોડી દીધો અને એક શેરીમાં જઈ, એક ખુલ્લો મેસો, લમણે હાથ મૂકી ખુબ રોયો. ત્યાં કાંઈ સતાવે તેમ પણ નહોતું નિસાસા નાખતો આખી રાત હું ત્યાં પડ્યો રહ્યો. દુરદાના કે પિતાજીની પાસે ન જઈ શક્યો—મને એટલો ત્રાસ થયેલો. એ રાતમાં મેં આપઘાત કરવાનો પણ વિચાર કર્યો પણ ખુદાની મહેરથી, એમાંથી બચી ગયો.

આખી રાતના આંસુ-પ્રવાહ વાટે ઘણી વેદના વડી મધ્ય હૃદય કંઈક શાન્ત થયું. મનનો સંતાપ કંઈક ઓછો થયો અને અજાતની પ્રાણદાયી પવન—લદરીઓએ મારામાં કંઈક ચેતન મૂક્યું. જ્યાં પિતાનું શયન મૂકાને હું નાસ્તો હતો, તે તરફ હું ધીમે પગલે પાછો ચાલ્યો.

તે સ્થળે પિતાજીનું શયન કે દુરદાના ન દેખાયાં. તેમ મકાનમાં કે મકાનની આસપાસ કાંઈ માણસ ન દેખાયું. તે ધર હિપર બીજો દુમલો આવેલો, અને ધરનાં માણસો કાં ના ધરમે લૂંટાતું મૂકી જન બચાવવા નાસી છૂટ્યાં હતાં અને કતિ મૃત્યુની શિક્ષા મેળવી, માનવીથી ન જોઈ શકાય એવા એ ત્રાસમાંથી મુક્તિ પામ્યા હતા.

હું પાછો ફર્યો. મારા દુઃખની કાંઈ સીમા રહી નહીં. મારા પિતાજીના મૃત દેહની છેલ્લી ક્રિયાઓ કરવાની પણ મારી યોગ્યતા હું પુરવાર ન કરી શક્યો. તે ઘડીએ હું નહાસ્યો ન હોત, અમે એ તે રીતે પિતાજીના મૃત દેહ પાસે જ રહ્યો હોત, તો આ વર્જન-આત મારે ન સહવો પડત. મને ફરી વખત મારી જાત-હિપર શ્રીલકાર છૂટ્યો. મેં મારી જીન્દગીનાં સારાંમાં સારાં પહેલું

શુભાવી દીપક

ચમ્પીસ વર્ષો અમલ આરામ, મુલતાન અને ઝરૂની વૈલખમાં શુભાવી દીપક: અને માનવ-જીવનનો સ્વજ વાસનાઓ વૃક્ષ કરવામાં જ વ્યવ કર્યો, એ મને આ ધડીએ અદ્ભુત અપરંપર લાગ્યો. હું સ્નેહીઅતને માટે બીલકુલ નાલાયક એવો, ગ્રન્થેચાર હતો. છતાં યે, ખુદાએ મારા ઉપર કેટલી મહેર વરસાવી છે! ખુદ બાદશાહને જે સુખ અને વૈભવ ન હોય, તે તેણે આજે મારી આ ગુંપડીમાં મને આપ્યા છે.

એ ધડીએ મને બીજું હૃદયવિદારક દુઃખ દુરદાનાને શુભા-બાલું થયું. તેનાથી પળવાર બૂદ્ધ પડ્યું મારાથી બની શકતું નહીં. મારો એ પ્રાણ હોય, અને એને લીધે જ માફ આ જીવન ટકતું હોય એવું મને ત્યારે લાગતું. માસ દુઃખની પળોમાં પણ હું તેની પાસેથી જ દિલાસો મેળવવાની આશા રાખતો. પણ જે ધડીએ માફ દુઃખ આક્રમમાં આક્રમ હતું, જે ધડીએ માતાપિતા અને માલમિલકત-સર્વસ્વ શુભાબાની વેદના મને બાળી રહી હતી, ત્યારે મને શાન્ત કરવાને મારી એ જીવન-સખી મારી પડ્યો નહોતી. ખુદાએ તેને દૂર ખસેડી મારી કોટી કરી. અને એ કોટીમાં હું એ ધડીએ તો હારી ગયેલો એ કહેતાં મને બરાબે સંકેત નથી થતો. હું માંડે થઈ જવાની બાજી ઉપર હતો. જો દિવસે મને દુરદાનાનો પત્તો લાગ્યો. તે ન લાગ્યો હોત, તો કદાચ મેં મારી જી-દગી તેની પાછળ હોમી દીધી હોત. પણ પ્રજુની એટલી મહેર. મારી અને તેની વચ્ચે પાછી મહોબ્બત બમવાનું પરવરદિમારનું નિર્માણ હતું.

પ્રથમ તો મેં માની લીધેલું કે દુરદાનાને કાંઈ મારી સંખી હતું. અથવા તેનું અદ્ભુત સૌન્દર્ય અને હલકાતું બેગન બોઈને કાંઈ સિપાઈઓનો તે શિકાર બની હતું. જેમ જેમ દિવસ જતા ગયા, તેમ, મારી સંકા સબજ થવા લાગી. વસંતર છ દિવસ મેં બગરમાં પામલ બનીને બાટકલા ક્યું.

હું, દુરદાના અને ગૌહર

દુરદાનાના વિયોગના દુઃખમાં માતાપિતાના મૃત્યુનું દુઃખ દબાઈ મરું. ખાધાપીધા વિના, હું, બસ, દિવસ અને રાત, મુંઝેા મુંઝેા બબરો અને શેરીઓમાં ભટકવા જ કરતો. હું કંઈ બોલતો જ નહોં. વખતે નિસાસાની સાથે દુરદાનાનું નામ નીકળી પડતું. હું કોઈ સિપાઈઓની દુકડીને જતી, જોતો અને મને થતું કે આ જ બદમાશેા મારી પ્રિયનમાને હરી ગયા છે. કોઈ કોઈ વખત ગુસ્સામાં હું તેમની પાછળ દોડતો, પણ દુરદાનાને બદલે તેમના પાદપ્રહાર પામતો. તે દિવસોમાં મારા હાલહવાલનું આજેહૂબ ચિત્ર હું નથી દોરી સકતો. પણ કોઈ ચીથરેહાલ, મુડદાલ, છ સાત દિવસનો ઉપવાસી, વિકરાળ ચહેરાવાળો બિખારી તમે આજે ક્યાંઈ જોઈ શકો, તો તમને મારી દશાનો કંઈક ખયાલ આવશે.

મને બરાબર યાદ છે કે મારે છઠું રોજનું હતું; અને હું સંખ્યાકાળે લાલ કિલ્લાથી થોડે દૂર, મસ્જિદના મિનારા ઉપર નાયતાં સૂર્યનાં છેલ્લાં કિરણોને જોતો જોતો મસ્જિદના દરવાજા પાસે ઉભો હતો. મારું મન વ્યગ્ર હતું. મને એમ નહીં થતું જતું હતું કે મેં દુરદાનાને જરૂર સદાને માટે ગુમાવી છે, હવે તેની શોધમાં ભટકવું બર્થ છે. ત્યાં દરવાજામાંથી એક ઓ નીકળી. પણ તે ચીથરેહાલ હતી. ફાટયાંવટયાં લૂગડાં છતાં તેણે તેનું મ્હોં બરાબર ઢાંક્યું હતું. મેં તેને જોઈ; પણ મને કશો ખ્યાલ ન આવ્યો. તેણે મને જોયો, અને તે બ્યાં હતી ત્યાં ચંબી મધ. મેં એ જોયું. મેં તેને ઝેળખી. તે મારી દુરદાના હતી. હું દોડ્યો, અને દોડીને તેને પકડી લીધી.

અમે બન્ને પાસેના એટલા ઉપર બેસી ગયાં. બન્નેએ એક બીજાની કથની કરી. દુરદાના પિતાજીનું શબ સાંચવીને મારી વાટ જોતી ત્યાં બેઠી હતી, ત્યાં સિપાઈઓની એક દુકડીએ તે ધર ઉપર ધસારો કરેલો. ધરને લૂંટીને પાછા ફરતાં, તેમણે

જુઓ તો હીપક

દુરદાના ઉપર હુઓ કરેલો. તેમણે દુરદાના પાસેથી પિતાનું નામ માગ્યું. દુરદાનાએ કંઈ ન કહ્યું. સિપાઈઓ બન્નેને ઉપાડી ચાલતા થયા. રસ્તામાં એ દુકડીના બે ભાગ થયા. દુરદાના જેમની સાથે હતી, તે દુકડીના સિપાઈઓને દયા આવતાં, તેમણે દુરદાનાને છોડી દીધી. પણ તેના અલંકારમાં તેના ગળામાં એક હીરાનો હાર હતો તે તેમણે કાઢી લીધો. પિતાજીના શબ્દો શું થયું તેની તેને, પછી, ખબર રહી નહીં. હો દિવસે અચાનક અમારો બેટો થયો.

તે આખી રાત અમે બન્ને મસ્તૂદને ઓટલે પડ્યાં રહ્યાં અને બીજે દિવસથી ક્યાંક ઠેકાણે પડવાનો વિચાર કર્યો. અમે બન્ને સાવ મુશ્કેલીમાં બની ગયાં હતાં. કોઈની પાસે એક પુટી બદામ કે પુટી બદામની કીમ્મતની વસ્તુ નહોતી. અમને હિમ્મત આપે એવું કંઈ સ્વચ્છ કે સ્નેહી પણ નહોતું. ઠેર ઠેર અમને ખાવા પાવ એવા વિકરાળ વરુઓ ભ્રમતા હતા એટલે બીન-અનુભવી અમે બન્નેએ દુનિયામાં કેમ માર્ગ કંવો તેની ખુબ મુશ્કેલી અનુભવી. પણ અમને બન્નેને એક બીજા તરફ એટલો અનુરાગ હતો કે અમારું એ બધું દુઃખ હળવું બની જતું.

અમે બન્ને સાથે થયાં પછી પણ બરાબર એક મહીને દિલ્હીમાં ગાળવું સામ્રાજ્ય પ્રવર્ત્યું અને ત્યાર પછી ચે ફ્રાંસીઓ અને સમ્રાજ્યોનો ગ્રાસ તો કેટલાય મહીનાં પહોંચ્યો. બીજા પછી એકદમ વર્ષ પછી, શાંતિ સ્વપાત્ર, ત્યાં સુધી ચાલું નાખી પડેલા સિપાઈઓ એમની સ્વેચ્છા મુજબ, ફાવે તેમ અને ફાવે ત્યાં, સીતમો ગુજારતા.

બગવામાં મારા પિતાના કેટલાયે સિપાઈને ફ્રાંસી મળી અને કેટલાયે ફ્રાંસીની સમ્રાજ્યી ડીને, દિલ્હી છોડી સદાને માટે ચાલ્યા ગયા. લાલ કિલ્લામાં રહેનારા અમારા શહેનશાહી સ્વ-જનોમાંથી બગવા પછી મેં આજ સુધીમાં કાઢી લાલ્યા નથી. ચોક્કસ પાંચ રૂપિયાનો જુવાઈ પાત્રી, મોઝલ સામ્રાજ્યની કબર

હું, દુરદાના અને ગૌહર

ઉપર કલંકના અક્ષરો ફાતરી દિલ્હીના પરામાં રહ્યા. એટલે મને કે દુરદાનાને જરાયે સહાય મળે એવું કાંઈ સ્થળ ન રહ્યું.

અમે પહેલો મહિનો બહુ દુઃખી સ્થિતિમાં ગાળ્યો. બન્નાં મારા પ્રથમ મકાન હતાં, ત્યાં હું રહેવા ગયો. જમીનદોસ્ત થયેલાં એ મકાનોનાં ખડેરમાં હું ધુમ્યો, અને મુગ્ધરો કરવાનું કાંઈ સાધન મળે તો તેના શોધ કરવા માંડી. પણ કશું જ ન મળ્યું અને આખો મહિનો અમે ભૂખમરામાં અને માંગી લીખીને પેટ ભરવામાં વીતાવ્યો.

દિલ્હીનું વાતાવરણ શાંત થવા લાગ્યું, એટલે હું ક્યાંક નોકરીની શોધમાં નીકળ્યો. ખુદાની મહેરથી એક મકરબામાં હું પાંચ રૂપિયાના પગારથી રહી ગયો. એમાં અમે આનંદથી રહેવા લાગ્યા. પણ વારંવાર પૈસાની બહુ જ તંગી પડવા લાગી. બાદ-શાહી વૈભવમાં રહેલાં અમને આ મરીબી બહુ સાવતી હતી.

મકરબામાં મેં એક વર : વીતાવ્યું. હું નવો અને અનુભવ વિનાનો આઝમી, એટલે મારાથી બરાબર કામ થઈ શકતું નહીં. અને ઉપરાંત મરી દગાવ દશને કરજે માફ મન સદા વ્યથ રહેતું. એ છતાં ખુદાની રદમરી, મકરબાના મુખ્ય મુન્શીજીની મારા ઉપર કૃપા હતી. તેમજ વરસના આખરે મારો પગાર દસ રૂપિયા કરી આપ્યો. હું સ્થિર અને સંતોષી થવા લાગ્યો.

પછીનાં બે વરસોમાં હું બે બાળકનો પિતા બન્યો. આજે જે એ બન્ને બચ્ચાં, દુરદાનાનાં મધુર સ્મરણોનાં જીવંત સ્વરૂપ સમાં, મારી આંખો સામે ખેલી રહ્યાં છે. તેમને બજાર જ નથી કે કે તે દિલ્હીના સમ્રાટની શાહનશીનાં સંતાન છે; તેમને સ્વપ્ને જે ખ્યાલ નથી કે તેમના માતાપિતા વૈભવ અને સમૃદ્ધિના ખોળામાં ખેલ્યાં છે. તેઓએ ને મરીબનાં ઉછંગમાં જ આંખો ઉઘાડી અને આજે જે તેના ઉછંગમાં જ ઉછરી રહ્યાં છે. તેમને અમારા

જુઓ તો દીપક

જેવા આધાતો અને ઉપાધિઓ, અમારાં જેવાં દુઃખો અને દીનતાઓ અનુભવવાનાં નહીં રહે એ મને પિતૃ તરિકે મન-રૂપ બનાવે છે. નિર્વસ્ત્ર દશામાં કે ચિંચરેલા લાલતમાં કાષ્ઠની ચે સંગ્રાથ, સહાનુભૂતિ કે કરુણાની મરમી વિના, અસ એક ખુદામાં અપુટ શ્રદ્ધા મૂકી, તેમને ગાહર બનાવેલો લુપ્તો રોટલો આરોગતાં જોઉં છું, ત્યારે હું અવર્ણનીય આનન્દ અનુભવું છું.

એ બાળકોના જન્મ પછી તેમને માતાની ગાદ તે માત્ર એ વરસ જ રહી. પછી એ નમાયાં બન્યાં. ‘નમાયાં’ લખતાં મારી કલમ કમ્પી ઉઠે છે; કારણ કે દુરદાનાના દેહ-લયની વાતનાં સ્મરણો જગતા એ આખી સૃષ્ટિ ફરીવાર જીવતી બને છે. ફરીવાર મારો અંતર-સાગર તોફાને ચડે છે; અને એ સમારને તળાએ જોડેલી દુરદાના સજીવ બનીને, સપાટી ઉપર દોડી આવે છે. એનાં સ્મરણો નોંધતાં મને તીવ્ર દર્દ થાય છે.

અમે જે દિવસથી દરિદ્ર બન્યાં, તે દિવસથી દુરદાનાને બિમારીના દૈત્યે સતાવવા માંડી. અંબાલાથી એકાએક ચાલી નીકળ્યા, અને દરવાજામાં પેસતાં વેદન-કારી દશ્યો જોયાં—એ એ દિવસે જે બળબળાટ અનુભવ્યો—પિતાના શબને દુશ્મનના સિપાઈઓના કબજામાં નિરૂપાયે મૂકી દેવું પડ્યું, અમારી માત્રમિલ્કત ફના થઈ ગઈ અને ત્યાર પછી એક આખો મહિનો કામની દુકડાઓ ઉપર નિર્વાહ કરવો પડ્યો, એ બધાં વાતકોએ દુરદાનાની કેમળ કાયા અને એથી ચે વધારે કેમળ મન ઉપર જબરો પ્રત્યાધાત કર્યો. તેને ગ્રીણો જબર લાગુ પડ્યો. તે રીબાવા લાગી, અને દિવસે દિવસે તેનું દુઃખ વધતું ચાલ્યું.

દુરદાનાની આદતો બહુ ખર્ચાળ હતી. તેનો સ્વભાવ વિલાસ-પ્રિય હતો. કેટલાક માનવીઓ વેલવની છોળોમાં જ જવી શકે અમર તેની પાછળ માથાં પટકીને મરણ સ્વીકારે, એવી દુર-

હું, દુરદાના અને મોહર

દાના હતી. તે અમારી દશાના પશ્ચાદ્ધી વાટે હતી. મને મદદ-રૂપ થવાને તે તલસતી હતી. અમારી આમદનીમાં નિભાવ કરવાને તે મથતી હતી. પણ તેનાથી તે કાંઈ ન થઈ શક્યું. તે તેના બાદશાહી જીવનને ન જૂલી શકી. તેના દુઃખનો પાર રહ્યો નહીં. મરતાં મરતાં તેણે મોઝલ સસ્તનતના સંહારનાર ઉપર આપો વરસાવવા માંડ્યા.

તેણે તેની જીંદગીનાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષો જૂમાવેલા વૈભવ ઉપર મૂરવામાં ગુળથાં. હું આપો દિવસ મકરબામાં મહેતાજીરી કરી સાંજે ઘેર ફરતો ત્યારે તેને કોઈ દિવસ ખુશમિજાજ ન જોઈ. હું તેને આશ્વાસન આપતો, અમારાથી જે વધારે દુઃખી માણસોની કથનીઓ કહેતો; પણ તેને આરામ ન મળતો.

આખરે ત્રણ વરસની ઝીણી માંદગી પછી, એક મહિનો પથારીવશ રહી, સખ્ત દુઃખ અનુભવી, તેણે એક રાતે તેની નોકાનાં લંગર ઉઠાવી લીધાં અને મને અને તેનાં બે પ્યારાં બચ્ચાંને તરફડતાં મૂકી આ દુનિયાનો આરા છોડી, બેડિસ્તની દુનિયા તરફ વહાણ હંકારી મૂક્યું. હું ઉભો ઉભો જોઈ રહ્યો. તેનાં બચ્ચાંઓ 'મા મા' કરતાં ચોધાર આંસુએ રાવા લાગ્યાં.

દુરદાના મધ, અને સાથે હું પણ મર્યો. દુરદાનાના દેહલયની સાથે તેના પ્રેમવિવશ ભરચારનો પણ લય થયો. મને દુનિયા અકારો લાગવા માંડી, મારામાં વિરામવૃત્તિ જામવા માંડી. જાણે ખુદ પ્રેરતો હોય તેમ મારામાં ભક્તિના ભાવો ઉભરાવા લાગ્યા. પ્રેમધેલજ પછી માનવીના જીવનમાં આવો કલ્યાણકારી પશ્ચાદ્ધો આવે છે એમ મને કલન્દરસાહના જીવનમાંથી દેખાયું હતું. એ મારામાં પ્રત્યક્ષ થવા માંડ્યું.

દુરદાનામાંથી ચિત્તને છોડીને મેં ખુદમાં જોડવા માંડ્યું. તેને મારેના મારા સ્થૂલ મોહને મેં સમાવી દીધો. છતાં મારા

સુઅતો દીપક

જીવનની દેવી તરિકે, મારા પ્રેમની અધિભાત્રી તરિકે તેનું આસન મારા અંતરમાં અમર રહ્યું.

મારાં બે બચ્ચાંઓની સંભાળ મારે માથે આવી, રોટી પકાવવાનો બોલો પણ મારે શિર પડ્યો. થોડો વખત તો હું બહુ મુંઝારો. હું નોઝરી પર જતો હતો, ત્યાં બે બચ્ચાંને સાથે લઈ જતો. દશ રૂપિયામાં તેમને માટે બીજી જોડવણ કરવી એ મારે માટે અશક્ય હતું.

મુન્શી તારિકે મકતબાના બાળકો મને આદતો અને તેમની રીતે મારા દુઃખના સમભાગી બનતા. બેઠાં ત્રણ વરસોએ મારામાં આબેલા પલટાઈ, મને જાળનારાઓમાં મારે માટે મમતા બધાઈ હતી. તેઓ મારે દુઃખે દુઃખી બનતા અને મને બનતી સહાય કરતા. હું માનું બે બાળકોને આંગળીએ વગગાડી બજારમાં થઈ મકતબે જતો, ત્યારે મારી દયામણી દશા જાંઘ, રસ્તે આદતો લોકો મારી દયા ખાતા. મારો મહેરો સાવ બદલી ગયો હતો, તેના ઉપરથી ગર્વ અને અકૂંતા ઉડી ગયાં હતાં. મારી આંખોમાંથી મગઝી અને દર્પ આદ્યાં ગયાં હતાં. હું સાવ નર અને દયામણો બની ગયો હતો.

આ દુઃખી જી-દગી દિવસે દિવસે અસહ્ય થતી જતી મને લાગી. મારાં બચ્ચાંની આંખોમાંથી એક પગવાર પણ આંસુ સુકાતાં નહીં. અનેક તકતોફાં વેડી હું તેમને સુખી રાખવાને સદા મથતો, તો બે આપનો પ્યાર માતાના પ્રેમનું સ્થાન નથી લઈ શકું. એ રિયતિ કોઈ દિવસ બદલી નહીં. માતાની જોદમાં સૂવાને તલસનાં એ બાળકો દિવસે દિવસે ક્ષીણ થવા લાગ્યાં. મને દહેશત લાગી કે એ બચ્ચાંઓ બે દુરદાનાને મારે જશે અને હું એકલો આ નિષ્કરણ દુનિયામાં રહી જઈશ. હું બે તવાવા લાગ્યો.

૬. દુરદાના અને ગૌહર

એક દિવસ સાંજે, મકનપેથી આવી, હું મારાં બન્ધ્યાઓને દૂધ પાનો બેઠો હતો. ત્યાં એક સ્ત્રી આવી. તેના શરીર ઉપર ફાટેલો પુરખો હતો અને તેના હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર હતું. તેણે કાંઈ પણ બોધ્યા વિના આ ભિક્ષાપાત્ર આમળ થયું.

હું જરાવાર જોઈ રહ્યો. પુરખાની બદાર દેખાતા નાભુક હાથ અને પુરખે ઢાંકેલી છતાં સુંદર દેખાતી એ મુકુમાર કાયાવાળી મુવતીને ભિક્ષાપાત્ર લેને ભટકતી જોઈ મને અચંબો થયો. તેને આદરપૂર્વક બોલાવી, તેની કથની જાણવાની મને ઇચ્છા થઈ. મને એમ પણ થયું કે એ કાંઈ રાજનારી તો નહીં હોય ને !

મેં તેને લાગણીભરી બાષામાં નજીક આવવા કહ્યું. જવાબમાં પુરખામાંથી ઉઠી નિસાસો સંભળાવ્યો. મારી આતુરતા વિશેષ જાગ્રત બની. મેં તેને ફરીને બોલાવી. તેને ખાઈ લેવા કહ્યું. નીચે મ્હોંએ, અતિ સંકાયપૂર્વક તેણે ખાધું.

ખાતાં ખાતાં તે પુરખામાંથી મારા સામું જોતી હોય અને મને ઝોળખવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય તેમ મને લાગ્યું. પણ હું એટલો બદલાઈ ગયેલો કે તે મને ઝોળખી શકી નહીં.

તૂમ થયા પછી મેં તેની જીવનકથા પૂછી. થોડી વાર પછી, વાતાવરણ કંપતું હોય તેમ રડતા કરણ સબ્દો મારે કાને આવ્યા :

‘ભાઈ, હું બાદશાહ બહાદુરશાહની પૌત્રી. હું જોડર બેગમ. આજે આ દુનિયામાં મારું કાર્ક નથી. ખુદ ખુદાએ પણ મને તજ દીધી છે. આખો દિવસ બરફ હું તો ચે આ ભિક્ષાપાત્ર બરાલું નથી. આજે પાંચમે દિવસે આ ટાઢો ચેટલો હું પામું છું.’

એ સબ્દોની પાછળ નિઃશ્વાસ અને કુસકાં સંભળાતાં હતાં. તે સંભળીને હું સ્તબ્ધ બની ગયો. બન્ને સમકુળીયાં ભેગાં થયાં એટલે મને ચે મારું દુઃખ તાલું થયું. દુરદાના અને મારી

બુધ્ધાતો દીપક

સાહસિક વિપત્તિઓની પરપરા મારી આંખ આમળ હુમવા લાગી. મારી આંખ પણ બીની બની.

ગોહર જેમમને તો હું બરાબર પીછાનતો. તે મારા પિતા પાસે હંમેશાં આવતી. નાનપણમાં અમે સાથે રમતાં. તે તેની માની એકની એક અને અતિ લાડકવાળી દીકરી હતી. તેની ખુબસુરતી અને તેનું ખુશમિજબપણું એ મોટા મોટા રાજ-કુમારોને માટે એક પ્રયત્ન આકર્ષણ હતું. તે દુરદાનાની તો અતિ નિકટની સહીયર હતી. અમે જ્યારે વિયોગથી ઝૂંટતાં હતાં, ત્યારે તે દુરદાનાને દિલાસો દેતી અને અમારા મિલનને માટે પ્રયત્નો કરતી. દુરદાના તેની આ ભલી બહેનીનાં બહુ વખાણ કરતી.

મેં તેને માફ નામ આપ્યું અને દુરદાનાનાં મારી પાસે એઠેલાં બે બાળકોને બતાવી, તેના મૃત્યુની હૃદયભેદક કદાણી કહી.

ગોહર સંજ્ઞા બનીને આ સાંભળી રહી. તે ધુરખો ફેંકી ઈઈ ફાટેલી આંખોએ મારા સામું જોઈ રહી. ‘તમે અહીંઆ .....’ એમ તુટતા શબ્દો બોલતી તે મારી પાસે દોડી આવી અને મારા પગ ઝાલીને રોષ પડી. હું પણ રોયો. બન્ને બાળકો કુવૂહલભાવે આ જોઈ રહ્યા.

તે દિવસથી હું અને ગોહર સાથે રહેવા લાગ્યાં. મેં મારી અને દુરદાનાની આપવીતી તેને સંભળાવી અને તેણે તેની કથની કહી. દુનિયા અમારા ઉપર દોષ ન મૂકે, એટલા માટે અમે બન્નેએ નીકા ‘કર્યા’ અને જીવનના વૈભવમય પૂર્વાર્ધને વિસારી આ ઉતરાવસ્થા સુખ અને સંતોષમાં વીતાવવા મનને મનાવ્યું.

મદરને કારણે સોળ વર્ષની વયે નિરાધાર બનેલી આ ગોહરની આત્મકથા મારી અને દુરદાનાની કથની કરતાં યે વિશેષ રોમાંચકારી છે.

* * * * *

હું, દુશ્મના અને ગોહર

મોમલ સસ્તનનને વિજયપુર નીચે પડ્યો અને તેનો તાજ ચૂંટાયો તે કબે ગોહર યવનમસ્ત કુમારી હતી. તેની આંખોમાં નિર્દોષ તોફાન ચમકતું. તેનાં પગલાંમાં જોયન નાચતું. તેના વાર્તાલાપમાં અનેક અભિધાન અને કોડ અણુબોલ્યા સંભળાતા. તે કાંઈની શોધમાં ભટકતી. પણ તેનો માની સ્વભાવ, તેના પરિચિત એક અનિ નાના મંડળ સિવાય તેને માનની સાધના કરાવતો. તે મંડળમાં હોવાનું માફ સહભાગ્ય હતું. તે માતી અને ખેલતી. કાંઈ દિવસ તે મહેલની અટારીએ બેસી, જમનાની છાતી ઉપર ખેલતાં છેલ્લાં સંધ્યાકિરણો સાથે તેનું માન જોડતી, ત્યારે જળ થંભી જતાં, એવો પાસે બેઠેલાઓને ભાસ થતો. તેની મા તેને નાનપણમાંથી જ છેડી, દુનિયા ત્યાગી ગયેલી અને તેના પિતા દક્ષિણના મુલકમાં સુઆગીરી કરતા એટલે તે દિલ્હીમાં એકલી જ રહેતી. છાતી સાથે ચાંપી, અંતરના પ્રેમથી નવતરે એવું કાંઈ તેને નહોતું. એક દાંધ તેની તહેનાતમાં રહેતી. તેની માના મરણ પછી એ દાંધ પાસે તે ઉછરેલી હોવાથી તેને તે મા કહીને બોલાવતી. માતાપિતા નહીં છતાં તેના જીવનનાં પ્રથમ સોળ વર્ષો એકલા સખ અને આનન્દમાં જ વીત્યાં. પણ પછીનાં ત્રણ વર્ષો દુઃખના અને આફતના કાળા રંગોથી રંગાયાં છે.

તે દિવસે કૌ ભાગ્યા, ત્યારે કમનસીમે ગોહર લાલ કિલ્લામાં નહોતી. થોડા દિવસ થયાં તે તેની બાઈને લખને પાસેના ગામડાંમાં ફરવા ગયેલી. એટલે, તેના ઉપર બાદશાહ બહાદુરશાહનો અનહદ પ્રેમ છતાં, છેલ્લી વખત બન્ને મળી શક્યાં નહીં અને બહાદુરશાહ તેને માટે કાંઈ ગોડવણ કરી શક્યા નહીં. તો એ એટલી દોડદોડમાં બહાદુરશાહે, ગોહરની પાછળ થોડી સૂચનાઓ સાથે બે સવારો દોડાવેલા.

દિલ્હી પડ્યાના અને બહાદુરશાહ કેદ થયાના સમાચાર ગામડાંઓમાં વિજ્ઞાને વેગે પ્રસરી ગયા. ગોહરે પણ તે કાંઈની

જુઓ તો દીપક

પાસેથી સાંભળ્યા. તેની દાદાએ, દિલ્હીની આસપાસનો મુલક છોડી ઉતાવળે, દક્ષિણમાં જ્યાં તેના પિતા હતા તે તરફ ઉપડી જવાનો વિચાર કર્યો. બંનેએ સાદગી ધરી, પરિવાર ઓછો કરી, બે મુસાફરોની માફક શાન્ત મુસાફરી શરૂ કરી.

ગૌહર અને તેની દાદા એક બોમ્બેઆની રહાયથી તેમને માર્ગ ચુપકીદીથી દાખે ગત હતાં. ત્યાં ભૂખ્યાં વરૂઓની જેમ મામડાંઓ લૂંટતું અને દંડોનો કચ્ચરદાણુ કાઢતું અંગ્રેજ લશ્કર તેમને સામું મળ્યું. તેઓ લૂંટાયાં. ઘણી દાદા અંગ્રેજ સરદારની પાસે પહોંચ્યા. ગૌહરનો વૃત્તાન્ત તેને કહી, એ અનાથ બાળાના રક્ષણની માંગણી કરી.

લલા સેનાપતિએ બહુ દિવસોઝીપૂર્વક સાંભળ્યું, અને ગૌહરને પોતાની પાસે બોલાવી, તેને માટે પોતાના તંબુમાં રહેવાની ગોઠવણ કરી. એક રાજકુમારી તરિકે તેનો મરતબો જળવ-વવાની તેણે તેના બધા માણસોને આજ્ઞા આપી.

થોડા દિવસ સુધી ગૌહર અંગ્રેજ સરદારની સાથે રહી. પણ એટલામાં તે સરદારને લશ્કર લઈ બીજે સ્થળે જવાની સેના-પતિની આજ્ઞા આવી. સરદારે તેની સાથે રહેતા અને તેના વિશ્વાસપાત્ર બનેલા એક પંજાબી મુસલમાન અફસરને બોલાવી, ગૌહરની સંભાળ કરી અને તેને પોતાની બેટી તરિકે પાળવા મૂકના કરી.

ગૌહર તેના પાલક પિતા સાથે લખનૌ ગઈ. તેની મા નિરૂ-પાયે તેને છોડી દિલ્હી તરફ ગઈ. લખનૌમાં એ પંજાબી મુસલ-માન તેના પ્રત્યે ખુબ મમતા બતાવતો, અને કુટુંબનાં માણસો તેના માટે ઓછાં ઓછાં ચર્ચ જતાં.

હજુ લખનૌ અને રમખાણો તો ચાલુ જ હતાં. મોમેર અચાન્તિ હતી. ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં જન્દગીની સલામતીની

હું, દુરહાન્ય અને ગોહર

ઢાંધને ખાત્રી નહોતી. સૌ ત્રાસી મથા હતા. આકાશમાંથી અણુધારી વિજળા પડે તેમ ગામે લૂંટાયના અને માણસો મરાયાના દુઃખદ સમાચાર આવ્યે જ જતા. યમરાજ તેના દૂતોને મોકલી ધમ્મજો અને આશાઓથી ઉભરાતા અનેક માણસોને પોતાના યમસદનમાં ખેંચી લ્યે, તેમ એકાએક ઢાંધ મધરાતે લશ્કરના સેનાપતિનો તેના સિપાઈઓ ઉપર અમુક સ્થળે અને અમુક વખતે લશ્કરમાં પહોંચી જવા હુકમ છુટતો; અને અઠવાડિયામાં એ સિપાઈના કુટુંબના માણસો એના મરણના સમાચાર સાંભળતા. એ લલા પંજળી અકસરના મૃત્યુના સમાચાર પણ એક દિવસ એમ અનાયક જ આવ્યા. અને તેનું કુટુંબ અને ગોહર નિરાધાર બન્યાં.

ગોહર ત્યાંથી ચાલી નીકળી. તેના વીતકોની કથા શરૂ થઈ. તે ભટકતી ભટકતી, ભૂખ અને ઉભંગરા વેઠતી, એક મામડામાં એક હિન્દુને ઘેર પહોંચી. ત્યાં થોડો વખત રહી. તેના સ્વરૂપે હિન્દુને મોહિત બનાવ્યો. ગોહર ચુપચાપ ધર છોડી પાછી દુનિયાની બજારમાં રજળવા માંડી.

તે ધીમે ધીમે દિલ્હી તરફ જતી હતી. બળવાખોરોની આગ શમી ગઈ હતી. વિજયા અંગ્રેજોનાં લશ્કરો પણ લૂંટો ચલાવીને થાકી ગયાં હતાં. થોડો વખત હિન્દુસ્થાનમાં સ્મશાનની શાન્તિ ઉતરી હતી. અંગ્રેજોએ સર્વત્ર વ્યવસ્થા અને સુલેહના ખવજ રોપી, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું ચણતર આદ્યું હતું. એટલે ગોહર બહુ તકલીફ વિના, બહુ દહેશત વિના, કાંઈ કાંઈ વખત કાંઈની દિલસોઝી મેળવતી, કાંઈ કાંઈ વખત દુનિયાના ડાહ્યા માણસોના ફૂર કટાક્ષો સહતી, તેને માર્ગે શાન્તિથી ચાલી જતી હતી.

રસ્તામાં એક જમીનદારનો ભેટો થયો. તેની સાથે ગોહર તેને ઘેર ગઈ. જમીનદાર આસપાસના લૂંટારાઓને આશય

જુઓ તો લીપક

આપી તેમની લૂંટનો હિસ્સેદાર બની, બહુ શ્રીમંત બનેલો. તેની નિર્દયતા અને લપેટતાએ તેને આસપાસના પ્રદેશમાં શુરી નામના આપેલી; છતાં પ્રજાના કાઈ સંકેતથી તેણે ગૌહર અત્યે પ્રેમ બતાવવા માંડ્યો. તેના એકના એક પુત્રને તેણે કાંઈ દિવસ લ્હાલભર્યા શબ્દોથી નહીં સંબોધેલો કે હેતથી પાસે નહીં બેસાડેલો, પણ ગૌહરને તે પોતાની આંખ પાસેથી અળગી જ થવા દેતો નહીં.

થોડા મહિનામાં તો ગૌહરને લાલ કિલ્લામાં જે સાલખી સાંપડતી તે આ જમીનદારને ત્યાં મળવા માંડી. ફરી વાર તેના મુખ પર લક્ષ્મીનું તેજ અને યૌવનની સુરખી ખીલ્યાં. તેનું પ્રિય સંગીત પાછું તેનાં કંઠમાં ઝણઝણવા માંડ્યું.

જમીનદારે તેના પુત્રની સાથે ગૌહરના નીકા કર્યા. ગૌહરે નવું જીવન આનંદથી સ્વીકારી લીધું, અને બન્ને પતિપત્ની તેમના પિતાની મીઠી નજર નીચે સુખેથી રહેવા લાગ્યાં. જમીનદારનો પુત્ર સખળ અને સ્વરૂપવાન હતો; પણ તેનામાં ગૌહર જેટલી સંસ્કારિના કે શુદ્ધિપ્રતિભા નહોતી, એટલે ગૌહર તેના ઉપર સ્વામિત્વ ભોગવતી.

એકાદ વર્ષ તો પૂરું એ વૈભવમાં નહીં વીત્યું હોય, ત્યાં ફરી વાર ગૌહરના ભાગ્યના દીવા ઓલવાઈ ગયા. ફરી વાર તે ભિખારણ બની ગઈ. એક દિવસ જમીનદારના આશ્રિત લૂંટારાઓએ ઝનુનમાં આવી, બાપ અને દીકરા બન્નેનું ખુન કરી નાંખ્યું, અને તેમની બધી દૌલતનો કબજો લઈ, ગૌહરને કાઢી મૂકી.

ગૌહર ફરી ચાલી નીકળી. તે કાનપુર આવી. એક સોદાગરને ત્યાં લઠીઆરાની નોકરી શોધી. પણ સોદાગર બદલાલનો નીવડ્યો. ૩૫ ઉપર શ્રાપ વરસાવતી ગૌહર દિલ્હી પહોંચવા જેટલા પૈસા લઈ, તે સોદાગરને છોડી નીકળી પડી. અનેક કડવા મીઠા અનુભવો સંઘરતી તે દિલ્હી પહોંચી.

હું, દુરદાના અને જોહર

દિલ્હીના વિનાશ પછી, તેણે બરાબર એ વર્ષે દિલ્હીમાં પગ મૂક્યો. પગ મૂકતાં જ પૂર્વ જીવનના અનેક પ્રસંગો પાછા તાજ થયા. એના ઉપર આંસુ વરસાવતી તે આગળ ચાલી. આશરો પામવાનું સ્થળ શોધવું હતું, એટલે તે આખું દિલ્હી ફરી વળી.

તેને કાંઈ સંધરનાઈ જડ્યું નહીં. આખરે તે જમનાજીને કઠિ હુપડાંઓમાં વસતા માછીમારોના હાથમાં આવી. તેમને રસોઈ કરી આપવાનું સ્વીકારી તે તેમની સાથે રહી. થોડા દિવસ માછીમારોની સાથે ગાળ્યા પછી, એક દિવસ તેને ત્યાંથી એ જાકારો મળ્યો.

બધા માછીમારો એક રાતે દારૂનો સખ્ત નીશો કરી, આપસઆપસમાં લડતા હતા. લોહીલુહાણ થવાની સ્થિતિ આવી. જોહર વચ્ચે પડી. બદલામાં તેને સખ્ત માર અને કારમા જખમો મળ્યા. જમડી માછીમારોએ તેને બેશુદ્ધ દશામાં જમનાની રેતીમાં ફેંકી દીધી.

ખીજે દિવસે સવારે હિન્દુ સ્ત્રીઓ પાણી ભરવા આવતી હતી ત્યારે, જોહર અપંગ દશામાં ત્યાં પડી હતી. તેનામાં ઉઠવાની કે બોલવાની શક્તિ નહોતી રહી. માત્ર તેની શીકકી કર્ણ આંખોથી તે આસપાસ ચાલ્યા જતા માણસો તરફ ટગર ટગર જોતી અને દયાયાચના કરતી.

કાંઈ હિન્દુ સ્ત્રીની દયાએ તેને દવાખાને પહોંચાડી. થોડા દિવસ પથારી ભોગવી, તે સાજ થઈ; અને પછી નિર્વાહનું સાધન શોધતી દિલ્હીના ચોકમાં આવી ઉભી.

હવે તો તેની આપવીતી હું તેના જ શબ્દોમાં મૂકું :

“થોડા દિવસ રખડ્યા પછી, એક પંજાબી મુસલમાનને ત્યાં બાળકો સંભાળવાનું કામ મળ્યું. પહેલાં તો તેણે મારા

શુભાનો દીપક

ઉપર ખુબ હાવ બતાવવા માંડ્યો. પણ ત્યાંયે માફે રૂપ માફે વેરી બન્યું. એની નજરમાં મેં વિકાર જોયો. એના હાવમાં મેં બદ્ધનતનું નૃત્ય જાણ્યું. અને હું ત્યાંથી ચે નહાસી છુટી.

“હું કામને માટે ઘેર ઘેર ભટકતી. પણ મને કયાંય કામ મળતું નહીં. મને બીજા માગવાનો સખ ત્રાસ હતો. પણ જાણે ખુદાએ મારા નસીબમાં બિખારણનું જ જાગ્ય મૂક્યું હોય એમ મારે માંગી બીખીને મેળવેલા દુકડાઓ ઉપર જ પેટ ભરવું પડતું.

“એક દિવસ રોટી માંગતી હું એક ઘર પાસે ઉભી હતી. એક બાળક રોટી આપવા આવ્યો. માતૃત્વ માણ્યું નહોતું તો ચે કાણ જાણે કેમ મારા હૃદયમાં, એ બાળકને જોઈને પ્રેમનું ઝરણુ પુટી નીકળ્યું. પણ બિખારણના પ્રેમની એને શી કીમત ? મેં તેને તેનું નામ પૂછ્યું. તેના માતાપિતાનું નામ પૂછ્યું. પણ તેણે મને જવાબ ન આપ્યો.

“બાળક ગર્વથી યુપ રહેલો કે ચરમમાં બોલી ન શકેલો એ મને ત્યારે પણ નહોતું સમજાયું અને હજી પણ નથી સમજાયું. મારી આ દુર્દશા મને બહુ સાલી. આવા જાણે અજાણે આવતા આત્રાતોની વેદના અસહ્ય હતી. પણ ખુદાએ આ ક્ષયામાં કાષ્ટ એવી રચના મૂકી છે કે જેને આધારે થોડા વખતમાં એ વેદના હું વીસરી જતી અને જીન્દગી ખેંચે જતી.

“હું એ રોટીનો દુકડો ઝોળીમાં લઈ મારે માર્ગે જવા માંડી. ત્યાં બાળકને પાછા વળતાં બહુ વાર થઈ એ કારણે તેની મા બહાર આવી. તેણે મારા સામું જોયું અને હું પણ તેને તાકીને જોઈ રહી. પલકમાં સમજાયું કે તે તો મારી ક્ષત્રીયા. હું તેની પાસે દોડી ગઈ અને તેની પાસે ખુબ રહી પડી. ક્ષત્રીયાના આગ્રહને વશ થઈ, હું તેની સાથે રહેવા લાગી.

“એકાદ માસ સુખમાં વિતાવ્યો. ક્ષત્રીયાની સ્થિતિ સારી હતી. તેના કુટુંબમાં તે અને તેનો છ વર્ષનો બાળક એ બે જ હતાં;

હું, દુરદાના અને યોધુર

અને મહિનો થયાં હું લળી હતી. ધરતું બધું કામ હું કરતી. સુલેમાનને આખો દિવસ રમાડતી અને ફધ્યાને પ્રસન્ન રાખવા મારી બધી આવડત અને ભુદ્ધિ હું ખર્ચતી. પણ કાણ જાણે તેમના મનમાં શું હશે કે તેમણે વાતવાતમાં અને ઝાલે ઝાલે મારે વાંક કાઢી મને સતાવવા માંડી. હું ચાલી જઈ એમ તે તેમની ઇચ્છા નહીં હોય ને ? પણ મેં તો એ બધું સહીને પણ, નિભાવી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. લિખારણ બનીને દિલ્હી નગરીમાં ભટકવું એના કરતાં ફધ્યાની સતાવણી સહી લેવી એ અને ઝોણું દુઃખપ્રદ, અને વિશેષ કરવા જેવું લાગતું.

“એક દિવસ તેના ઘરમાં ચોરી થઈ. તપાસ કરવા પોલીસ આવી. ફધ્યાને તેની નિરાધાર સત્રીજી પર જરા યે દયા નહોતી રહી. તેણે પોલીસ પાસે ગુન્હેગાર તરિકે માફ નામ મૂક્યું. મને થયું કે ફધ્યાએ ગળે ફાંસો દધને મને મારી નાંખી હોત તો જહેતર થાત. મને સાફ સાફ કહીને તેમને ત્યાંથી કાઢી મૂકી હોત તો યે, એટલો વખત પોણણ આપ્યું તે માટે હું તેમનો અહેસાસ ગાત. પણ આંમ મારા હિપર આરોપ મૂકી મને જેઝ્યાબરૂ કરી પોલીસને હવાલે મૂકવાનું તેમને કેમ ગમ્યું હશે ? મને જીભ કરડીને મરી જવાનું મન થયું; પણ એ ન બની શક્યું. મરીબ અને તિરસ્કૃત માનવીનો આત્મા પણ અપમાનો સહવાને એટલો ટેવાઈ ગયો હોય છે કે તેને આવા પ્રસંગો બહુ પીડા નથી કરી શકતા. હું પણ એવી પામર બની ગઈ હતી. એ પણ દિવસ હતો કે જ્યારે હવે સાદે જવાબ દેનાર નોકરોની હું જીભ ચુંટાવી કાઢતી, અને શબ્દ હિયાપનારને સખ સાસન આપતી. ત્યારે લોહીના બન્દુએ મિન્દુમાં સ્વમાન અને સ્વચૈરવ અને શાહબાદીની અસ્મિતા જાગત રહેતી. આજે એનો એક પરમાણુએ શેષ નહોતો રહ્યો.

“હું પોલીસની પરહેજગીરી સ્વીકારી તેમની સાથે કેમ-

જુઝાતો લીધું

પાલી તરફ ચાલી. ત્યાં મારા ઉપર જે વીતકો વીત્યાં, તે તો મારો ખુદા જ નાણું છે. અમે ત્યાં પહોંચ્યા, ત્યારે રાક્ષસ જેવા વિકરાળ ચ્હેરાવાળા અને રાત્રી પશુ જેવી આંખોવાળા દસ સિપાઈઓને મેં ત્યાં બેઠેલા જોયા. કાટવાલીમાં પગ મુકતાં જ મારા ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસવા માંડ્યો. હું ચુપ રહી. લાતો પડી, તો યે હું કાંઈ ન બોલી. એકે આગળ આવી મારો એટલો પકડ્યો અને તે ખેંચી મને નીચે પછાડી. મારા અંતરમાં સળગતી હોળીની જ્વાળા આંખો વાટે અશ્રુનું રૂપ ધરીને બહાર નીકળવા માંડી. હું ચુપચાપ રડી પડી. વર્ષોની સિપાઈ-ઝીરીએ વેરાન બનાવી દીધેલા તેમના હૃદયમાં દયાનો અંકુર જ ન ફૂટ્યો.

“મેં આકાશ સામે મીટ માંડી. પણ પરવરદેગાર ક્યાંય ન દેખાયો. મેં રસ્તે ચાલ્યા જતા આવતા માણસો સામે નજર કરી, પણ પ્રભુએ માનવીના હૃદયમાંથી પોતાનાં સિદ્ધાસન ઉઠાવી લીધાં હોય તેમ લાગ્યું. મારું સસીર કમ્પવા લાગ્યું. મારા મ્હોંમાંથી શબ્દો સરવા લાગ્યા :

“ ‘હું ચોર નથી, હું ગુન્હેગાર નથી. હું દિલ્હીના સમ્રાટની બેટી છું, મેં કશો જ અપરાધ નથી કર્યો. ઓ ખુદા, જરા જો, જરા આ બંદગી સાંભળ.’ ”

“મારા ઉપર જોડાનો માર પડવા માંડ્યો—તે એટલે સુધી કે હું તે ન સહી શકવાથી અચેત બની ગઈ. બેલાન અવસ્થામાં પણ મને જીવિયાં અને પાડુઓ મારવામાં એ પશુઓએ ક્યાસ ન રાખી. મારો વાંસો છોલાઈ ગયો.

“બીજે દિવસે સવારે શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે દિલ્હી દરવાજાની બહાર, એક ઝાડ નીચે હું પડી હતી. મારાં વસ્ત્રો લોહીથી રંગાયેલાં હતાં.. જખમોની આકરી વેદના થતી હતી. અશક્તિ

હું, દુરદાના અને ચોક્કસ

એટલી આવી ગયેલી કે ઉઠવાની લગીરે તાકાત નહોતી. જમ-
તને પોતાના બાર નીચે દાબીને પાતાળમાં ધકેલી છે એવો
વજનદાર અને સળગતો નિસાસો મેં મૂક્યો.

“સવારમાં આફતાબ પોતાનો રાહ કાપવા લાગ્યો, તેમ તેમ
મારામાં નવું ચેતન પૂરાવા લાગ્યું. હું બેઠી થઈ. લોહીથી રંગા-
ચેલાં વસ્ત્રો અને ખરડાયેલા ચહેરા લઈ હું બજારને માર્ગે ચાલી.

“માછીમારોનો માર ખાઈ જે હાલતમાં તે દિવસે દિલ્હીના
ચોકમાં નિર્વાહનું સાધન શોધતી હું ઉભી હતી, તેજ હાલતમાં
ફરી વાર લોકોની દયા યાચતી હું બજારમાં ઉભી રહી. તે
દિવસે દવાખાનાની આફરી મેળવી હું સાજી તાજી બની હતી.
આ તો વખતે મ્હેં ઉપર જરાયે દૂર નહોતું રહ્યું.

“વેદનાનો પ્રત્યાઘાત, આગલા દિવસની ભૂખ, નિર્વાહની
ચિન્તા—એ બધાંએ જીવાની છતાં કાયાને એટલી તો કાતરી
ખાધી હતી કે તેનામાં પરવરદેગારના આ નવા પ્રહારો સહવાની
મુદલ તાકાત નહોતી રહી. હું લાંબો વખત ઉભી ન રહી શકી.
ત્યાંને ત્યાં વસ્ત્ર સફારી હું બેસી ગઈ. માર્ગે ચાલતા માથુસો
સામે હું આંખો ઉઘી કરીને જોતી. તે શિવાય મારી આંખો
જમીન સાથે જ જડાયેલી રહેતી.

“રસ્તે જતા હજારો માથુસોમાંથી કોઈએ મારી સામે ન
જોયું. કોઈને ખબર નહીં હોય કે હું બહાદુરશાહ બાદશાહની
બેઠી છું.

“આખો દિવસ હું એ દશામાં બેઠી રહી. મખાફનો સૂર્ય-
અસ્તાચલને માર્ગે વળ્યો અને તેની કાંતિ ઓછી થવા લાગી.
સાથે સાથે મારા શરીરમાંથી પણ ચેતન નીતરી જવા લાગ્યું.
સાંકળા ચારેક વાગ્યે તો મને મુઝાં આવી ગઈ. હું બજાર

જુહાસી ટીપક

વચ્ચોવચ્ચ બેભાન દશામાં પડી. ઓ ખુદા ! રાટીના એક ટુકડા માટે બાદશાહના ફરજંદની આ દશા !

“સાંઝે મારી આંખો ઉપર ઠંડુ પાણી છંટાવું હતું અને મ્હોંમાં મીઠું સ્પર્શત રેડાવું હતું, એમ મારી આંખો ઉધડી ત્યારે મેં જોયું. ખુદાના કાષ બંદાના દિલમાં દયા વસી હતી.

“માત્ર દયાથી પ્રેરાઈ એ દિલસોઝ આદમી મને તેને ઘેર તેડી ગયો. મારા જખ્મો સાફ કર્યા; મને ઘાયેલા લુગડાં પહે-રાવ્યાં; આબરોને આપે એવું હળવું પણ મિષ્ટ ખાવાનું મને મળ્યું. ખીજે દિવસે સવારે જાણ્યું કે આ દયાવંત સજ્જન તેની બધી દૈવત, દુનિયાના તિરસ્કૃતોને દિલાસો દેવામાં અને દુઃખીઓને મદદ કરવામાં જ ખરો છે. તેને કાષ સંતાન નહોતું; કુટુંબમાં તે અને તેમની પ્રજુલકત પત્ની હતી. તે કામે હિન્દુ હતા, છતાં તેમના દિલમાં કામી ભાવનું વિષ નહોતું વસ્યું. તેમની સમૃદ્ધિનો લાભ હિન્દુ અને મુસલમાન સૌને સરખો મળતો. આવા પાક પુરુષને હાથે કેટલાય દિવસ સારવાર પામી, પાછી હું સાજતાજી બની.

“તેમની સાથે રહી, તે દરમ્યાન મારી આત્મકથા તેમણે મારી પાસેથી જાણી લીધેલી. મારા પ્રત્યે તેમને ખુબ ભાવ થયો. જો હું હિન્દુ હોત તો તે મને તેમની દીકરી કરીને સાથે જ રાખી લેત.

“મહિનો દિવસ તેમનો મીઠો આશરો માણી, થોડા રોકડા રૂપિયા, થોડાં વસ્ત્રોની જોડ અને સૌથી વિશેષ કીમતી તેમનો પ્રેમ શિરપાવમાં પામી, હું તેમને ઘેરથી નીકળી. વિદાય આપતાં ને પતિપત્નીએ મને આગ્રહપૂર્વક કહેલું કે ‘બીડ પડે ત્યારે, બેટા, તું અહીં જરૂર આવજો.’

૬, દુરહાના અને ચૌહાણ

“એ ધરની બહાર પગ મૂક્યો અને પાછી મારી મત મુંઝાવા લાગી. ક્યાં જઈ? શું કરે? રખડપાટની દશામાં સીનું કામ કરનારી જુવાનીને એકલી અને અરક્ષિત રહીને સ્ત્રી રીતે સાચવવી? આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ બહુ અધરો લાગ્યો. તો યે પાછા પગ કરવા-પેલા ધર્મવન્ત હિન્દુ સજ્જનને ત્યાં જવા હિંમત ન ચાલી. ખુદાને બધું સોંપી મેં તો ઝુકાવ્યું. પગ જ્યાં લઈ જાય ત્યાં ચાલવા માંડ્યું. રખડી, રઝળી, હુંટાઈ, હેરાન પરેશાન બની. અને છેવટે આંહી આવી. પણ ખુદાની એટલી મહેર કે એ બધું છતાં, હું મારું સ્ત્રીત્વ ઉજ્જવળ રાખી ચકું છું.”

એ ગૌહરની આપવીતી છે.

થોડા દિવસો હું અને ગૌહર સાથે રહ્યાં. અમે જીન્દગીનું નાવ, ધીરે ધીરે સુખપૂર્વક ધપાવ્યે જતાં હતાં. ત્યાં મકતબા-માંથી મારી નોકરી તૂટી ગઈ. વડા મુશિંદજી બદલાઈ ગયા હતા. તેમની જગ્યાએ બીજા માનપ્રિય અને કડક મિજાજના મુશિંદ નીમાયા હતા. તેમણે મારા નજીવા અપરાધને માટે મને રજા આપી. જે છોકરા ઘેર ખાનગી લાવવા આવતા હતા, તેમણે પણ મને તજ દીધો.

હું રોજ વિનાનો બની ગયો. ટેકાણે ટેકાણે નોકર માટે ભટકવા માંડ્યો. પણ ક્યાંય પત્તો ન લાગતો. એ દશામાં એક દવસ હું હજરત ખ્વાજા નિઝામુદ્દીન ઓલીયાની દરગાહમાં દર્શન અર્થે ગયેલો. પાછા વળતાં રસ્તામાં એક ધાસ કાપનારાની સાથે વાત થઈ. તેની પાસેથી મને ધાસની ભારીઓ વેચી રોજ મેળવવાનો માર્ગ મળ્યો. થોડા કલાકના સારીરિક શ્રમને પરિણામે દરરોજના ત્રણ રૂપિયા કમાઈ શકાય છે એ વાત તેણે મને કહી.

મેં ઘેર આવી ગૌહરને આ વાત કહી. એને પણ આ સ્વા-અયની જીન્દગી જીવવા મન થયું. તે જ દિવસે વરસના ચાળીસ

સુખાતો લીપક

રૂપિયા આપવાનું કરાવી, એક બીડ જમનાજીને સામે કઠિ બાડે રાખ્યું. ત્યાં નાની ઝુપડી બાધી. અને હું, ગાહર અને મારાં બે બાળકો ત્યાં રહેવા ગયા.

તે દિવસથી મારું જીવન પ્રભુમય અને પરમ સુખમય બન્યું છે. મને કોઈ દિવસ પૈસાની મુશ્કેલી નથી પડી. કોઈ દિવસ અમારી કાઠીમાંથી દાણા નથી ખુટયા. અને મારા જીવનમાં એટલી સાદાઈ અને સાધુતા આવી ગયાં છે કે દુનિયામાં પાક ફરી તરિકેની મારી નામના નીકળી છે.

વરસમાં આઠ મહિના હું ઘાસ વાઢવાનો ધંધો કરું છું અને ચાર મહિના આરામમાં—ખુદાની બંદગીમાં ગાળું છું. આઠ મહિનામાં મારી આમદાની આશ્વરે છસો સાતસો રૂપિયાની થાય છે. તેમાંથી ખર્ચ ભગ્નને જ ત્રણસો રૂપિયા થતું હશે. વધારાની રકમ હું ગરીબોને અને દુઃખીઓને સહાય રૂપ બનવામાં મારી રીતે ખર્ચું છું.

આ બધા સુખમાં અને આનંદમાં એક જ દુઃખ દિલમાં કોઈ કોઈ વખત કારી વેદના કરે છે. પોત્તી માટીનો માનવી જેટલાં દુઃખ સહી શકે એટલાં બધાં યે દુઃખ જીવનમાં અનુભવનાર અને છતાં યે છેલ્લી ઘડી સુધી, પ્રેમના અદમ્ય આવેગપૂર્વક મને આહનાર, મારી દુરદાના આજે મારી સાથે નથી. એની કબર ઉપર દરરોજ પુલ ચડાવી, એ દુઃખ ભૂલવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું; પણ તે નથી ભૂલાતી. વર્ષો ઉપર વર્ષો આત્મ્યાં બળે છે, છતાં તેના નામની તાઝગી એવી ને એવી જ છે. એનું નામસ્મરણ મને પ્રભુ જેટલું પુણ્યમય લાગે છે. દુરદાના ! કેવું સુંદર નામ !

*

ઢેલાવાળો શાહજહો

સને ૧૯૧૧માં સમ્રાટ પાંચમા જ્યોજ વિલાયતથી લાંબી સફર કરી હિન્દુસ્થાન પધાર્યા અને પાટનગર દિલ્હીમાં રાજ્યા-રોહણનો દરબાર ભરી અંગ્રેજ સરકારના સાર્વભૌમત્વની ઘોષણા કરી. તે દિવસથી નવું દિલ્હી સ્વવાનો આરંભ થયો. દેશદેસથી કુશળ ઇજનેરો અને કારીગરો દિલ્હીમાં ઉતરવા લાગ્યા અને પૂર્વગામી શહેનશાહોએ રચેલી બધી યે પુરાણી દિલ્હીઓ કરતાં કાંઈ અજબ નવી-સોન્દર્ય અને સમૃદ્ધિમાં અપૂર્વ એવી દિલ્હી ધડવા પોતપોતાની કુશળતા ખર્ચવા મંડ્યા. ઇંટાનાં જંગી કારખાનાં નંખાયાં. ગામડાંના અનેક માણસો રોજ અર્થે પોતાની પૂંછ બગલમાં મારી દિલ્હીમાં ઉભરાવા લાગ્યા.

અયોધ્યાના નવાબોના પૂર્વજ મન્સૂર અલીખાં સફદરજંગના મકરખા પાસે ઇંટો પકવવાની એક મોટી બઠ્ઠી ચાલતી હતી. ત્યાં હજારો માણસો કામ કરતાં હતાં. અનેક ઢેલાવાળાઓ પોતાના ઢેલામાં ઇંટો ભરી નવા દિલ્હી તરફ લઈ જતા હતા.

એમાં એક કમળેર ડાસો પણ ધીમે ધીમે પોતાનો ઢેલો ખેંચી, બધાની સાથે ચાલ્યો જતો હતો. તે વારંવાર થાકી જતો અને વિચારો લેવા અટકી પડતો. તેના બુવાન સાથીઓમાંથી કાંઈ કાંઈ કેટલી યે વખત તેના ઢેલાને હાથ દઈ તેને પોતાની પાછળ ન પડવા દેતા. આવી રેબઝેબ મજુરી કરી, સાંજે તે રૂપિયો

જુઓતો દીપક

લઈને ઘેર આવતો અને પોતાને હાથે રોટી પકાવી, આખા દિવસની કડકડતી ભૂખને સમાવતો.

કાંઈ નહોતું બાણતું કે આ ડાસો કાણુ છે. સૌ કાંઈ એમજ બાણતું કે પાસેના ગામડામાંથી એક મીસ્ટ્રીન મુસલમાન રોજી શોધતો પાંચેક વર્ષ થયાં દિલ્હી આવ્યો છે અને ઘંટા સારવાની મજૂરી કરી શાન્તિથી ગુળરો કરે છે. ડાસાનો સ્વભાવ ખુશમિનજ હતો. તેના ચહેરા ઉપર ખાનદાની પ્રકાશતી. તેની સાથેના ખીબ માણસો તેને 'કાકા' કહીને બોલાવતા અને આ ડાસો પણ સૌના તરફ 'કાકા'ની સ્નેહભરી નજરે જોતો. ભેને જોનાર અને બાણનાર સૌ એમ માનતા કે તે સુખી છે.

આમ મજૂરીમાં તેનાં પાંચ વર્ષો તો વહી ગયાં. એક દિવસ, ૧૯૧૭ના મે માસની ૧૨ મી તારીખે, બપોરના તે તેનો ડોકો ભરી ચાલ્યો જતો હતો. માણસ ન સહી શકે એવો સખ્ત તાપ તપી રહ્યો હતો. તેના સાથીઓ ઉતાવળમાં આગળ નીકળી ગયા હતા. તે એકલો પડી ગયો હતો. તેની સફેદ દાઢી અને તેનો જર્જરિત ચહેરો ધુળ ધુળ થઈ ગયાં હતાં. તેના શરીરે પર-સેવાના રેલા ચાલ્યા જતા હતા. તે યાકીને લોથ થઈ ગયો હતો અને મહા મુશીબતે આગળ ડગલાં માંડતો હતો.

ત્યાં પાછળથી એક મોટર આવી. હાંકનારે ભૂંગળું વગાડ્યું પણ ડાસાએ તે ન સાંભળ્યું. મોટર દોડતી પાસે આવી પહોંચી. મોટરમાં એક પંજખી જુવાન સોદાગર બેઠો હતો. તેની પાસે એક બળ્લરી સ્ત્રી બેઠી હતી. બન્નેએ ઇશ્કનો પોશાક સજ્યો હતો અને ચરાબના નશામાં ચકચુર હતાં.

મોટર હાંકનારે ચપળતાથી મોટર ઉભી રાખી દીધી; અને જુદાને બચાવી લીધી. પણ જુવાન સોદાગરે મિનજ ખોગ્યો. તેણે મોટરમાંથી નીચે ઉતરી, એ ગરીબ અને કમળેર ડાસા ઉપર થોડી સોટીઓ થોડી કાઢી.

ઠેલાવળી શાહુખડે

નિર્ધન અને નિસ્વહાય ડાસાએ આ સાંખી લીધું. સોટીએ ખાઈ તે એવડ વળી ગયો. ડાસાની નિરાધારતા દેખી, પંજળીએ વધારે ભેરથી ક્રોધ ઉતારવા માંડ્યો. ડાસો પછાટ ખાઈ નીચે પડ્યો.

પડતાં જ તેનામાં નવું ભેર પ્રગટ્યું હોય, તેમ તે જુવાનની માફક બેઠો થયો. તેની આંખમાં ઝનુન ચમકવા લાગ્યું. તેનો ચહેરો રોષથી વિકાળ બની ગયો. વીજળીના વેગે તે દોડ્યો અને પંજળીની છાતીમાં મૂકેલા લગાવી તેને નીચે પાડી દીધો.

પોતાના માલીકને પડેલો ભાળી મોટરનો હાંકનાર જુદાની સામે થયો. જુદાએ પણ, તેને ઠેલા ઉપર પડેલો પ્રચંડ દંડ લગાવી તેનું માથું લાંગી નાંખ્યું. તેમાંથી લોહીનો ધોધ વહેવા લાગ્યો. મોટરમાં બેઠેલી વેશ્યા વિલાપ કરવા લાગી.

જુદો બન્નેને શિક્ષા કરી, પાછો બેભાન થઈને પડી ગયો. તેનો ઠેલો અને તે ક્યાંય સુધી એ દશામાં પડ્યાં રહ્યાં. થોડીવારે કળ ઉતરતાં પંજળી સોદાગર અને તેનો હાંકનાર મોટરમાં બેસી તેમને માર્ગે ચાલ્યા ગયા. તેમણે એ ઠેલાનો નંબર ખ્યાનમાં રાખી લીધો અને તેમની સામે થનાર એ જુદાને હેરાન હેરાન કરી નાખવાના મનમાં શપથ લીધો.

એ રસ્તો દિલ્હીની બહારની બાજુએ આવેલો હોવાથી, ત્યાં ઝાઝા માણસોનો અવરજવર નહોતો. પંજળી જુવાન જેવા ક્રોધ ક્રોધ ધસીઓ જ મોજ કરવા એ માર્ગે નીકળતા. પણ તેમને રસ્તા ઉપર કાણુ પડ્યું છે એની પરવા ન રહેતી. આ ઉપરાંત માલ ખેંચનારા મજૂરો તે માર્ગે ચાલતા. તેમાંથી થોડક માલ ઠલવીને પાછા ફરતા હતા, ત્યારે તેમણે ‘ઝાઝા’ને રસ્તામાં બેભાન પડેલા જોયા. તેમને પ્રથમ તો એમ લાગ્યું કે ડાસો બિચારો ચાકને કારણે બેભાન દશામાં પડ્યો છે.

શુભતો દીપક

એ જણાએ તેનો ઠેલો ઠેકાણે પહોંચાડ્યો. અને ખીજા બેએ તેને ઉપાડી પોતાના ઠેલામાં નાંખ્યો અને ઘર તરફ લઇ ચાલ્યા. ડાસાની આંખોમાંથી પાણી નીકળતું હતું અને તેના મ્હોંમાંથી શીણ ચાલ્યાં જતાં હતાં. તેનું શરીર સાંવ ઠંડુગાર બની ગયું હતું.

ડાસાને તેને ઘેર લાવ્યા. ઘર દિલ્હીના બહારના ભાગમાં જ્યાં મજૂરોનાં ઝુપડાં હતાં ત્યાં હતું. ડાસો એકલો હોવા છતાં ઘરને બહુ જ સ્વચ્છ રાખતો. ઘરમાં ઘરવખરી બહુ ઓછી હતી; પણ જે હતું તે એટલું સુંદર રીતે ગોઠવેલું હતું કે જોનારને એમ જ લાગે કે કોઇ કુશળ ગૃહિણીની આ રચના છે. પથારી કરી ડાસાને સુવડાવવામાં આવ્યો. અને એક મજૂર-સાથી તેને માથે હાથ ફેરવતો તેની પાસે બેઠો. ખીજો કંઈ ખાવાનું લઈ આવવા પોતાને ઘેર દોડ્યો.

થોડું પાણી મ્હોંમાં રેડાયું. અને છુટ્ટાએ આંખો ઉઘાડી. ત્યાં ખાવાનું આવ્યું. ડાસાએ ધીમે ધીમે તે ખાધું અને આપવીતી સૌને કહી સંભળાવી.

તેની ગયેલી શક્તિ પાછી આવી અને બધાને વિદાય આપી તે એકલો નિદ્રાના ખોળામાં માથું મૂકી ઘસઘસાટ ઉંઘવા લાગ્યો. વહેલી સવારે તે ઉઠ્યો ત્યારે સાંવ તાજો બની ગયો હતો.

હમૈશની રાજી ઉપર નિર્વાહ કરતો ડાસો પાછો ખીજે જ દિવસે તેનો ઠેલો લઇને કામે લાગી ગયો. પેલા છેલ્લખટાઉ સોદાગરના દુર્વ્યવહારની વાત બે ત્રણ દિવસ તેના મનમાં ઘોળાઇ; પણ આખરે તેના કામમાં તે એ આપવીતી વિસરી ગયો.

એક દિવસ તે ભટ્ટીએ તેના ઠેલામાં ઇંટો ભરતો હતો, ત્યાં એક પોલિસ તેની પાસે આવ્યો અને તેનું કાંડુ ઝાલ્યું : ‘પંજખી સોદાગર શેઠને તમે માર માર્યો છો ને ? તમારા ઉપર વોરંટ છે.’

ઠેલાવાળો ચાહુબંદો

આટલા દિવસે આ વાત તાજી થતી જોઇને ડાસો દિંગમૂઠ બની ગયો. તે જરા પાછો હઠી ગયો. ગુન્હેગાર પંજળી હતો, અને તે પોતાને ગુન્હેગાર ઠરાવી વેર લેવાની દાનતથી ઇન્સાફને છેતરે છે, એ વિચારે ડાસાનું લોહી જરા તપ્યું. તેણે જે બન્યું હતું તે પોલિસને કહી દીધું :

‘હા, મેં તેને માર્યો છે. પણ વાંક મારો નથી. વાંક એ સોદાગરનો છે. હું તો ચુપચાપ મારે માર્ગે ચાલ્યો જતો હતો, ત્યાં મોટરમાંથી ઉતરી, તેણે મારા ઉપર સોટીઓ ખેંચવા માંડી. ક્યાંય સુધી મેં સહન કર્યું. તો એ તે શાન્ત ન થયો. એટલે માફ લોહી ઉકળ્યું. મેં ઉકળાટમાં, તેની સોટીનો મુક્કાથી જવાબ દીધો. પછી હું મુઝા ખાધને પડી ગયો. ત્યાર પછી શું બન્યું તે હું નથી જાણતો.’

‘બહુ સાફ. મારી સાથે અદાલતમાં ચાલો.’ સિપાઈએ ડાસાની વાત સાંભળી ન સાંભળી કરી, હુકમ બબલ્યો. ડાસા સાથે કામ કરતા તેના બીજા સાથીઓ જોઇ રહ્યા અને ડાસાને પોલિસની સાથે ચાલવું પડ્યું. આખો ગરતો મનમાં એક જ વિચાર વસ્યો : ઓહો ! તવંગરી કેવી ચીજ છે ? દુનિયા તેને ઝુકી ઝુકીને સલામો કરે છે, તેની સ્તુતિઓ ગાય છે, અને તેની ખુશામત કરી આનન્દ પામે છે. અને ગરીબી ? હું ગરીબ છું, અનાથ છું, અસહાય છું, એટલે હું ગુન્હેગાર નહીં છતાં મને પોલીસ પરાણે ધસડી બંધ છે. અને અદાલતનો કાજ, જે તેના દિલમાં ખુદા નહીં વસતો હોય તો, ફાવે તેમ ફેંસલો આપશે.

તે અદાલતમાં પહોંચ્યા. પોલિસે ડાસાને કાજની સામે ઉભો કર્યો. કાષ્ટ એક ખાનદાન ગ્હેરાવાળો આદમી નીચે માથે કંપક લખ્યા કરતો હતો. તેણે ચશ્માં પહેર્યાં હતાં. તેના વાળ, એ ન્યાયાસને બેસી ન્યાય તોળવામાં ધોળા થઇ ગયા લાગતા હતા. તેનો આગળ પડતો બાલમ્હેશ તેના પાંડિત્યની અને

શુક્રાતો દીપક

પ્રમાણબુદિની સાક્ષી પૂરતો. તેને જોઈને, પ્રથમ નજરે જ ડોસાના દિવમાં, ઇન્સાફ મળશે એવી શુભાશાએ સંચાર કર્યો.

કાજીએ માથું ઊંચું કર્યું; અને ડોસા તરફ નજર કરી. નજરમાં અમી અને દયા ઉભરાતાં હતાં. ડોસાને બેસવાની તેણે ઇસારત કરી. પહેરો બરતો પોલિસ ડોસાની પાછળ ઉભો રહ્યો.

કાજી સાહેબ કામમાંથી પરવાર્યા, એટલે તેમણે આ કિસ્સો હાથમાં લીધો. પ્રથમ પંજાબી સોદાગરને, તેના શોફરને અને પેલી સ્ત્રીને બોલાવ્યાં. ત્રણેની કુશીયત લીધી, અને પછી ડોસાને પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. પ્રશ્નોમાં ડોસાના પૂર્વ જીવનની વાતો આવવા માંડી. તેમાં કાજી સાહેબને અને આખી અદાલતને રસ પડવા માંડ્યો. કાજીએ ડોસાને, વાંધો ન હોય તો, એ આખો વૃત્તાન્ત કહેવા સૂચના કરી. ડોસાએ સૂતેલી સ્મૃતિઓ જગાડી જગાડી આખી કથા સંક્ષિપ્તમાં કહી સંભળાવી.

‘માઈ નામ ઝંદર સુલ્તાન છે. બહાદુરશાહ શહેનશાહના બિરાદર મિરજ સાહેબનો પુત્ર છું. બળવા પછી, અનેક વર્ષો સુધી ગામડાંઓમાં ભટકી, અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરી, હું થોડા વર્ષ થયાં દિલ્હીમાં પાછો આવ્યો છું; અને મારા દાદાની રાજધાનીમાં, ઠેલે ચલાવવાનો ધંધો કરી, જીન્દગીનો મુજરો કરું છું. આજે જે કમનસીબ ઘટનાને કારણે મને અદાલતમાં ખડો કરવામાં આવ્યો છે, તે આ મે મહિનાની અગીઆરમી તારીખે બની છે.

‘સપ્ત તાપમાં શેકાતો, હું મારો ઠેલો ખેંચતો, તે દિવસે બપોરે નવા દિલ્હીને રસ્તે ચાલ્યો જતો હતો. હું થાકીને લોથ થઈ ગયો હતો. માઈ ખ્યાન અને મારી બધી શક્તિ મારો ઠેલો ખેંચવામાં શેકાયાં હતાં. એટલામાં પાછળથી મોટર આવી. મારી વૃદ્ધાવસ્થા અને મારી દુર્દશાની દયા ન ખાતાં, મોટરના માલીકે

કેલાવાળા શાહુભાઈ

નીચે ઉતરી મને, એકદમ સોટીઓ મારવા માંડી. ચાર સોટીઓ મારી ત્યાં સુધી હું કાંઈ ન બોલ્યો. મેં એ ચુપચાપ સાંખી લીધું. તો ये જ્યારે તે ન અટક્યો, ત્યારે માફ લોહી ઉઠળા ઉઠ્યું. તવમંર માણસો ગરીબ તરફ જે તિરસ્કારની નજરે જુએ છે, તે કેટલીક વખતે તો અસહ્ય હોય છે. અને હું અત્યારે મિસ્કીન બની ગયેલો અને મજુરી ઉપર નિર્વાહ કરતો હોવા છતાં, મારા દેહમાં મારા પ્રતાપી પૂર્વજો, એ અકબરશાહ અને ઓરંગઝાહનું રક્ત ઉછળે છે એવું મને અભિમાન છે. હું જરા-અસ્ત અને કમતાકાત જુદો બની ગયો છું, છતાં મને કાંઈના અપમાનો સહવાનો કે તવંગરોના લક્ષ્મીના તેજમાં અંજવાનો અભ્યાસ નથી. અન્યાય કે અત્યાચાર બરદાસ્ત કરી લેવાની મને આદત નથી. અને મારી જીવાનીના દિવસોમાં જ્યારે દિલ્હીના તખ્ત ઉપર મારા કાકા બહાદુરશાહ બિરાજતા, અને અમે લાલ કિલ્લામાં રહેતા, ત્યારે, અનેક બદમાશોને અને ઉદ્ડોને મેં તેમની બદમાશી બૂલાવેલી. સોટીઓનો પ્રહાર પડતાં મારી એ જીવાનીની સ્મૃતિ જીવતી બની: જાણે અત્યારે પણ હું એ દિવસનો સત્તાધીશ શાહજાદો હોઉં એવું જોશ મારામાં આવ્યું. અને નિર્બળ ગાત્રો છતાં, એ તોરમાં, મેં તેને સામે મુક્કો લગાવ્યો. સોદાગર નીચે પડ્યો, તેનો મોટર હાંકનારો મારી સામે આવ્યો. હજી મારી આંખોમાંથી અમિ વરસતો હતો, અને માફ શરીર ઝનુનથી કાંપતું હતું. તેણે માફ ક્રોધ-સ્વરૂપ ન ઓળખ્યું અને હાથ ઉગામ્યો. બીજા મુક્કાએ તેના માથામાંથી લોહીની કુટ થઈ. પેલી ઓરત મોટરમાં બેઠી બેઠી રાડો પાડવા લાગી.

“તેમને એ દશામાં મૂકી, માફ ઝનુન ઓસરવા લાગ્યું—મારો તોર ઉતરવા લાગ્યો અને હું પ્રત્યાધાતથી પટકાઈ નીચે પડ્યો. મુઝર્જા મારી છાતી ઉપર ચડી બેઠી. કેટલીયે વાર હું બેભાન દશામાં પડ્યો રહ્યો. ત્યાં નવા દિલ્હીમાંથી પાછા ફરતા મારા સાથીઓએ મને બેભાન અવસ્થામાં પડેલો જોય, દયાથી દોરણ,

જુલાનો દીપક

મને તેમના રેંકડામાં નાંખી ઘેર આણ્યો. થોડું ખાવાનું લાવી, મારી આખા દિવસની જૂખ મટાડી અને ધીમે ધીમે મને શુદ્ધિ આવી. બીજા દિવસથીજ પેટને અર્થે પાછો હું કામે લાગી ગયો.

“કાજ સાહેબ, બેઅદબી માફ કરજો. ક્યાંય અવિટત દેખાય તો મને ક્ષમા દેજો. પણ હું ગુન્હેગાર નથી. ગુન્હેગાર તો મને સજા કરાવવા આપની પાસે આવેલો આ સોદાગર છે.”

શુદ્ધ ઠેલાવાળાનું બ્યાન પૂરું થયું. કાજ અને આખી અદાલત મોગલ સલ્તનતના આ વારસદારની આવી દયાજનક દુર્દશા જોઈ દુઃખી બન્યાં. અદાલતનું વાતાવરણ અનુકંપામય બની ગયું. સામ્રાજ્યના પતન પછીની શાહજાદાઓની આ હાલતમાંથી ગેરા કાજને કોઈ જગજૂનું સલ સમજતું હોય, તેમ તેની મુખમુદ્રા ગંભીર થઈ ગઈ. તેની પાસે બેઠેલા બે મુસલમાન શિરસ્તેદારોની આંખોમાંથી આંસુઓ ચાલ્યાં.

થોડીવાર પછી એ શોકમય વાતાવરણ શમતું લાગ્યું. અદલ કાજએ ફેંસલો સાંભળાવ્યો કે ‘સુલતાન ઝફરને નિર્દોષ જાહેર કરવામાં આવે છે અને ફરિયાદીને, તેની હકિકત ઉપરથી ગુન્હેગાર ગણી દશ રૂપિયા દંડની સજા કરવામાં આવે છે; કારણ કે દારના નશામાં તેણે જ પ્રતિવાદી ઉપર પહેલો હુમલો કર્યો છે.’

ફેંસલો સાંભળી પંખખી સોદાગરને તેના અવિચારી કૃત્યને માટે પ્રથ્વાતાપ થતો હોય એમ લાગ્યું. તેના શિરના મુગટ સમા મોગલ શહેનશાહના શાહજાદાને, તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં અને તેના દુઃખના દિવસોમાં, પોતાને હાથે આ વેદના થઈ, એ જાણી તેનું દિલ કમ્પી ઉઠ્યું. જતી વખતે તેણે શાહજાદાને ભર અદાલતમાં નમન કર્યું; અને બીની આંખે તેની મારી ચાહી.

અદાલતની મેદની વિખરાઈ; પણ કાજની પ્રત્યક્ષી સુલતાન ઝફર ત્યાં બેસી રહ્યો. અદાલતનો સમય પૂરો થયો એટલે ગેરા

ઠેલાવાળો ચાહુબંદો

કાજીએ ઝફરને પોતાની ગાડીમાં પોતાને બંગલે આવવા કહ્યું. ઝફર સિર ઝુકાવી તેની સાથે ગયો.

કાજી લાઝ્યું તૂટ્યું હિન્દી બોલી શકતો. પણ તેને હિન્દીએ પ્રત્યે અપાર પ્રેમ હતો. તે હિન્દી જીવનનો અને હિન્દી તવારીખનો અને તેમાંયે ખાસ કરીને મોગલ તવારીખનો ખાસ અભ્યાસી હતો. કેટલાયે જલા અંગ્રેજો તેમના ફરજાનો લાલ લાઇ, તેમના વિનોદ તરિકે પુરાતન વસ્તુઓનું સંશોધન કરી, ભૂતકાળના હિન્દી જીવનની ભવ્યતાઓને કબરમાંથી સજીવન કરી, હિન્દના જીવાનોને માટે મોટું પ્રેરણા-બળ અને લાવી ઇતિહાસકારોને માટે વિશાળ સાહિત્ય મૂકતા બન્યો છે, તેમ આ અંગ્રેજ ન્યાયાધીશને પણ એ શોખ હતો. તે તેના ઇશુ ભગવાનની જેમ, કાઇનું દુઃખ ન જોઇ શકતો. ગરીબોને છુટે હાથે સહાય કરવી, એ તેના જીવનનો એક ઉચ્ચ આનન્દ હતો. એટલે દયાની લાગ-ણીને વશ બની છેલ્લા મોગલ સમ્રાટના વારસદારની પાસેથી મોગલોના વાતો બાજીવાના કુતૂહલથી તે સુલતાન ઝફરને સાથે લઇ જતો હતો.

‘તમે ઠેસો ચલાવવાનું કામ કેમ કરો છો ? સરકાર તરફથી તમને જીવાઇ નથી મળતી ?’ કાજી સાહેબની ગાડી લાલ કિલ્લા પાસે થઇને તેના બંગલા તરફ વેગપૂર્વકે જતી હતી ત્યારે એ કિલ્લા ઉપર વિષાદમય નજર નાખતાં કાજીએ સવાલ કર્યો.

‘જી, કૃપાવંત સરકારે અમારા વંશજોને અને કુટુંબીઓને પાંચ પાંચ રૂપિયાની જીવાઇઓ બાંધી આપી છે તે હું બહુ છું. પણ હું એ નથી લેતો. પ્રથમ, એ જીવાઇઓ નક્કી થઇ ત્યારે હું દિલ્લીમાં નહોતો. હું પાસેનાં ગામડાંઓમાં છુપાતો લપાતો ભટકતો હતો. મારા ઉપર બળવામાં લગવાનો અને બળવાખોરોને ઉશ્કેરવાનો આરોપ હતો. એ સબમાંથી બચવા મેં વર્ષોનાં

બુલ્લતો દીપક.

વર્ષો ગામડાંઓમાં, જુખમાં અને દુઃખમાં વીતાવ્યાં છે. બીજું, મારા વડવાઓએ તેમના સૌખ્ય અને વીરના પાયા ઉપર રચેલા મોગલ સામ્રાજ્યનો આવો કરણ અંત જોવો, એ તેમના વંશજને માટે કેટલું દુઃખકારી છે તેની આપને કદાચ કલ્પના નહીં આવે. અને અમારું નામનિશાન નાણુદ કરનારાઓની જીવાઈ મેળવવી, તેમની દયા ઉપર નભવું, એ તો સાચેજ અસંભવ છે. અંગ્રેજ સરકારનું વર્ષાસન મેળવવાની વાત આવતાં જ મારું આ વૃદ્ધ લોહી તપી ઉઠે છે. અમારા સંહારનારની સહાય ઉપર ગુજરો કરવો એ અમારે માટે નામોશીની કથા છે અને અમારા પૂર્વજોનું—મારા દાદા બાબર અને હુમાયુ, અકબરશાહ અને જોરંગશાહનું ધોર અપમાન છે, એમ મેં આજસુધી માન્યું છે અને એટલે જ મેં એ જીવાઈને માટે પ્રયાસ કર્યો નથી. અને બુદ્ધાની મારા ઉપર ખફગી ન ઉતરે તો, હું આ રીતે જ, સ્વાશ્રયી જાંદણી ગાળી સ્વમાનપૂર્વક મરવા માગું છું.’

ઝફરને છુટથી બોલતો સાંભળી અંગ્રેજના દિલમાં તેને માટે માનચુદ્ધિ જાગી. તેનું કુલાબિમાન અને તેની મોગલ શહેનશાહના વંશજને છાજતી અસ્મિતાભરી મનોદશા જોઈ, એ સ્વમાનપ્રિય અંગ્રેજના અંતરમાં તેને માટે ભાવની ભરતી ચડી.

‘પણ તમને ઠેલામાંથી, કેટલી રોજ મળે છે ?’ તેણે ઝફરના જીવનમાં રસ લેવો શરૂ કર્યો. ‘અને તમારે કુટુંબમાં કોણ છે ?’

‘જનાબ,’ ઝફરે અતિ મધુર મોગલશાહી ભાષામાં દિલની વાતો કહેવા માંડી. ‘ઠેલામાંથી મને દરરોજના રૂપિયો, દોઢ રૂપિયો, એ રૂપિયા મળી રહે છે. કાંઈ વખત દિવસ ખાલી પણ જાય છે. પણ માસિક ચાળીસથી પચાસ રૂપિયાની કમામ

કેલાવાંજી સંહુર્વેદી

આય છે. તેમાંથી હું અતિ સુખપૂર્વક મારો ગુજરા કરી શકું છું. મારા કુટુંબમાં કાંઈ નથી. હવે તો હું એકલો જ રહ્યો છું. તેમ મારે કાંઈ સ્વજન પણ નથી. મને સાહજદા તરિકે તો કાંઈ જોળખતું જ નથી. મારા એ જીવન ઉપર અડધી સદી થયાં વિધિએ પડેલા નાખ્યો છે, તે મેં આજ સુધી ધરાદાપૂર્વક ઉચક્યો નથી અને અહુ જ કાળજીથી તેમાં કાંઈને નજર જ નાખવા દીધી નથી. આજે જ, મારું લોહી ઉકળતું હતું અને મારું કુલાબિમાન ધવાયું હતું એટલે એ વેદનામાં મારાથી આ બધી વાતો બોલાઈ ગઈ. મારી આસપાસની આડોશીપાડોશીની દુનિયા તો મને પાસેના ગામડામાંથી આવેલા એક વૃદ્ધ મજુર તરિકે જ જોળાયે છે. મારા મજુર સાથીઓ મને ‘કાકા’ કહીને બોલાવે છે અને એ બાવથી મારી સાથે વતે છે અને હું તેમની સાથે રહી મળતી દહાડા ગુજાઈ છું.

‘ મને સરકાર તરફથી પાંચ રૂપિયાની જીવાઈ મળતી હોત, અને તેના ઉપર આધાર રાખીને મેં મારાં ગાત્રોને મળવા દીધાં હોત, તો આજે મારી શી દશા હોત ? દિલ્હીની બજારમાં હું જ્યારે નીકળત ત્યારે લોકો મારી સામે આંગળી ચીંધી બોલત કે, આ બહાદુરશાહનો ભત્રિજો. અને એ અપમાન અને ઝખમ છતાં યે, પાંચ રૂપિયામાં હું નિર્વાહ પણ કેમ કરી શકું ? આજે તો હું મારા પાડોશીનાં બચ્ચાંને મારી આવકનો અરધોઅરધ ભાગ મીઠાઈ બાંટવામાં ખર્ચી શકું છું. એટલે ખુદ મારા ઉપર પ્રસન્ન રહે છે; અને મને વિશ્વાસ છે કે એની મહેરના જ શ્વાસ ખેંચતો ખેંચતો હું તેના દરબારમાં ક્યામતને દિવસે પહોંચી જઈશ. ’

ઝરૂર વૃદ્ધ માણસોની રીતે વિસ્તારથી પણ જીવાનના વેગથી પોતાના જીવનની વાતો કર્યે જતો હતો, ત્યાં કાળજી બાંધેલા આંખો. બન્ને ગાડીમાંથી ઉતર્યા. દરવાજામાં, હસતે

જુઝાતો દીપક

વદને પતિને આત્મકાર આપવા, કાજની પત્ની ઉભી હતી. ઝડપે તેને સલામ કરી, અને તે સુસિક્ષિત નારીએ તે હસીને કીધી. બધાં અંદર ગયાં.

ઇતિહાસપ્રેમી આ અંગ્રેજ કાજ મોગલ સામ્રાજ્યના વિખ્વં-
સની તવારીખ તેના જ એક અવશેષને મ્હેંએ સાંભળવાને અતિ
આતુર હતો. તેણે તેની સ્ત્રીને પણ ઇતિહાસરસિક બનાવી
હતી. એટલે ઝડપેની પિછાન થતાં તે પણ તેની વાતો સાંભળવા
આતુર બની રહી. ત્રણે દિવાનખાનામાં ગયાં અને ઝડપે પોતાની
આપવીતી કહેવા માંડી.

‘હું મીરજા બાબરનો પુત્ર છું. મારા પિતા બાદશાહ બહા-
દુરશાહના ભાઈ થાય. વિદેશી કંપની સરકારની આણનો વિસ્તાર
દિવસે દિવસે વધતો જોઈ, ૧૮૫૭માં કેટલાક દેશપ્રેમી અને ધર્મ-
પ્રેમી સિપાઈઓનું જનુન ઉઠકળું ઉઠ્યું અને તેનો લાભ લઈ
કંપની સરકારના શાસનની જડ ઉખેડવાનો છેલ્લો પ્રયાસ થયો,
તે પહેલાં મોગલો માત્ર નામના સમ્રાટ રહ્યા હતા. તેમની આણ
કાંઈ ન માનતું; તેમની આજ્ઞાની સૌ અવગણના કરતા. મોગ-
લોના છેલ્લા વારસોને કાંઈ સમ્રાટનું માન આપવાને તયાર
નહોતું. દક્ષિણમાં પેશ્વાઓનો ડંકો, બોખરે અવાજે, વાગતો. મધ્ય
હિન્દુસ્થાનમાં પેશ્વાના પટાવતો હોલકર અને સિંધીઆની દુહાઈ
બોલતી. મદ્રાસ ઇલાકા અને આખો અંગાળ અંગ્રેજોના વિજય-
દુન્દુભિઓથી ગાજતા. એ સીતે આખા હિન્દુસ્થાનની સાવ
છિન્નછિન્ન દશા હતી. સર્વત્ર અરાજકતા, આત્મઘાતી કલેશ
અને અધાધુંધી પ્રવર્તતાં. એને અંકુશમાં લેવાની તાકાત ન
હોવાને કારણે, દિલ્હી અને તેની આસપાસનો જે કંઈ થોડો
શુલક મોગલોના હાથમાં હતો તે જ્યાં સુધી સાચવી શકાય ત્યાં
સુધી સાંચવતા મોગલ શહેનશાહે દિલ્હીમાં જ રહેતા. તેમને
તેમનો બક્ષ કરવા કાંઈ આવતો વિનાશ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો.

ઢેલાવાળો શાહજહાં

પણ તેને અટકાવવાની કે તે વખતે આત્મરક્ષણ કરવાની તૈયારી કરી રાખવાની તેમનામાં આગમ્યેતી કે અકલ નહોતી; તેમ તાકાત પણ નહોતી. તેમની મનોદશા એટલો વખત જેવાય તેટલો વખત જેવી કાઢવાની, અને પછી બીજણે બાવીને માટે પરવરદેગારની ખફગીને જવાબદાર માની-પુરુષાર્થ ન કર્યો એ માટે એવો અશક્તોને છાજતો દિલાસો પામવાની હતી. હું સમજણો થયો, ત્યારથી મને આ દશા જોઇ પારાવાર દુઃખ થતું. મેં મારા પ્રતાપી પૂર્વજોના પરાક્રમોના ઇતિહાસ વાંચ્યા. તેમણે કેવી બહાદુરીથી અને કેટલી કુશળતાથી મોગલ સામ્રાજ્યનું ચણતર ચણ્યું છે તે જાણ્યું, અને આજે કેવી રીતે તેનું ઉચ્છેદન થઇ રહ્યું છે તે જોયું. પણ હું તો બાળક. મને એ બધું સ્પષ્ટ દેખાયું, પણ એ વિનાશનાં મોજનાં વેગને કેમ અટકાવવો એ ન સૂઝ્યું. તેમ મારા દિલની વાત, વડીલોની પાસે સચોટ રીતે કેમ મૂકવી અને તેમનામાં કેમ પુરુષાર્થ પ્રેરવો એ મને ન આવડ્યું.

‘કાજ સાહેબ, માફ કરજો. હું જ્યારે આપની પાસે અમારા વિશ્વંસની તવારીખ વર્ણવું છું અને મારી આપવીતી કહું છું, ત્યારે મારે કશું જ ન છુપાવવું જોઇએ. એટલે જ આપને પ્રથમ મારા દિલની એક વાત કહી આપું કે હું આજ સુધી અંગ્રેજોને મારા દુશ્મન સમજતો આવ્યો છું. તેમને જોઉં છું અને અમારા મોગલ સામ્રાજ્યના સંહારની વાત સ્મરણે ચડે છે અને એ સ્મરણો તાળનં થતાં અંતરમાં વેરની હોળી સળગવા માંડે છે. અમારા પયગમ્બરનું કુરાને શરીરમાં ફરમાન છે કે દુશ્મન પ્રતિ પણ પ્રેમ કરજો; પણ સાહેબ, એ વાત, અનેક ત્રુટિઓ અને નબળાઇઓથી છલકાતો માનવી આચરણમાં નથી ઉતારી શકતો. અને હું પણ, પયગમ્બર સાહેબની આજ્ઞાએ શિર કાપી આપવા જેટલો ધર્મપ્રેમી હોવા છતાં, એ સૂત્રને જીવનમાં નથી જીવી શક્યો. હું જ્યારે શાહજહાં હતો અને શાહજહાંના વૈભવ અને

પ્રશ્નોત્તરો દ્વિતીય

વિલાસમાં હિંજરતો હતો ત્યારે, અંગ્રેજોની વધતી જતી સત્તા જોઈને એટલો જ સળગી ઊઠતો. મને એમ થતું કે આ પરદેશીઓને હિન્દુસ્થાનમાંથી પાછા કાઢું અને હિન્દ હિપર મોગલોનો આશ્રાયસ્થળ ગર્વપૂર્વક ફરકતો કરું ! પણ એ તો ગગન-વિહારમાં વિલસતા જીવાનનું માત્ર સ્વપ્ન જ હતું.

‘મેં એ સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવાને કશો ખાસ પ્રયત્ન નથી કર્યો, પણ એવા પ્રયત્નોને સદા અનુમોદન આપ્યું છે. કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે અંગ્રેજો સાથેના યુદ્ધમાં હું હિન્દીઓનો વિજય સાંભળતો, ત્યારે મારી છાતી ગર્વથી પુલતી; કાંઈ કાંઈ વખતે અંગ્રેજ સરકારના સિપાઈઓ તેમના સામે હથિયાર ફેરવી, યુદ્ધની વીજળી પ્રગટાવતા, ત્યારે તે જોઈ હું રાગતો; પણ મને મર્યાદિત નજરવાળા જીવાનને એટલી યે ખબર નહોતી પડતી કે એકાદ નાના પરાજયથી કે એકાદ સ્થળે સિપાઈઓના નિર્બળ બંડથી, કંપની સરકારની સત્તાના અચળ ખડકને શી આંચ સ્પર્શવાની હતી ?

‘એવી મનોદશામાં હું વીસ વર્ષનો થયો. મારા વીસમા વર્ષની વસન્ત ચાલતી હતી, ત્યાં પછી નો ચાદમાર બળવો આવ્યો. બળવો નિષ્ફળ ગયો. હજારો દેશી સિપાઈઓ હોમાયા-ચોડાં વર્ષ વધારે નક્કર તે મોગલ તખ્તનો, તેને પરિણામે, તત્કાળ અંત આવ્યો. દેશમાં અવ્યવસ્થા અને અત્યાચારનાં અંધારાં છતર્યાં. હિન્દની સુંદર, મુલાયમ ધરતી હિપર લોહીની નદીઓ ચાલી. એ બધાં દુઃખદ પરિણામો છતાં, હું તેને સ્વાધીનતાનું યુદ્ધ કહું છું. સુખના પ્રેમી માનવીને ધ્રુજવનારાં એવાં બધાં પરિણામો એમાંથી નીપજશે, કાંઈ વખત એવું યુદ્ધ લડતાં પૃથ્વી હિપરથી નાશુદ થઈ જવાનું થઈ પણ આવશે, પણ એ છતાં સ્વાધીનતાથેલો માનવ, તેના હાથપગમાં જંજીરો જકડતી જોઈને શાન્ત નહીં રહી શકે. હિન્દીઓ હિન્દુ અને મુસલમાન સહેનશાહતની પ્રજા તરિકે રહેલા; તેમની અનેક આપ-

કલ્યાણના માર્ગ-ચરિત્ર

પ્રુદ્ધીઓ અને જુસ્મજહાંગીરીઓ તેમણે સહેલી; પણ તેથી તેમણે સ્વાધીનતાનો ખવાસ નહીં ગુમાવેલો, એટલે આ બળવો નવી સત્તાની સામે સ્વાધીનતાપ્રિય લોકોનો બળવો હતો. એ હું જોઈને ખુબ આનન્દ પામતો. આજે એ એના વિચારોએ મારા લોહીમાં હિંમત પ્રગટે છે અને એવો સુભગ દિવસ હિન્દુ-સ્થાનમાં ફરીથી ક્યારે આવશે તેની કલ્પનાઓ મન મસ્તી અનુભવે છે.

‘આટલી આજ છતાં હું બળવામાં નહોતો ભાગ લઈ શક્યો. મેંદાને હિતરવાની તો ખુબ ઇચ્છા હતી; યુદ્ધનું નામ સાંભળી અંતર થનથન થતું; પણ બળવાના બળર મને છેલ્લી ધડીએ પહોંચ્યા. અને ત્યારે એક પવિત્ર ફરજ મારે માથે આવી પડી.

‘મારા પિતા બળવા પહેલાં બે વર્ષે સ્વગવાસ પામ્યા હતા. એટલે મારા કુટુંબમાં મારી માતા અને હું એમ બે જ માણસ હતા. માતાને આંખોના રોગથી થોડાં વર્ષ થયાં અધાપો આવ્યે હતો. હું એમને કાંઈ રીતે છોડી શકું તેમ નહોતો.

‘હું મનમાં મુંઝાતો હતો. મારું અંતર દિલ્હીમાં રહેવાને અને છેલ્લી ધડીનાં રંગો જોવાને આગુર હતું. મને એમ પણ થયું કે અને તો આ બળવાખોરોના બંડમાં સામીલ થઈ, હું એ થોડી સિપાઈગીરી કરું. પણ ધર્મ બીજો માર્ગ બતાવતો હતો. મારી માતાને સુખ રૂપ દિલ્હીથી દૂરના કાંઈ ગામડામાં લઈ જવાની મારી ફરજ સ્પષ્ટ હતી.

‘અને મારી માતા ! આજે તો મારી એ જીવનદાત્રી આ બચતની ઉપર નથી. તેને સ્વર્ગને માર્ગે સંચર્યાને ત્રણ દસકાઓ પીતી ગયા. પણ હજી એની સુવાસ આ દિલ્હીમાં અને તે જો જો ગામડાંઓમાં ભટકી છે, ત્યાં બધે ફારી રહી છે. હું કેટલીયે વખત લાલ કિલ્લા પાસેથી નીકળું છું, ત્યારે મારી એ બધી

જીવનનો દીપક

પૂર્વ સ્મૃતિઓ જાગે છે—અને તેમાં યે જ્યારે મારી માતાનું સ્મરણ જાગે છે, ત્યારે હું અહીંનાં મારાં બધાં સુખદુઃખ ભૂલી જાઉં છું અને ફરીવાર મારું વૃદ્ધ શરીર બાળકનું જેમ અને મુવાનનું તોફાન અનુભવે છે. ફરીવાર હું બાળક શાહજાદો બની, લાલ કિલ્લામાં દોડદોડ કરી મૂકું છું. મારી પ્યારી માનો ખોળા ખુંદી મૂકું છું અને મારું મોં જે હાથમાં દબાવી, મને મુંબનોથી નવરાવતી મારી માતાનાં પ્રેમનું સુખ ભોગવું છું.

‘ઓહો ! કાજી સાહેબ, એવાં કેટકેટલાં યે સ્મરણો અત્યારે ધસી આવે છે. પણ તેમને વર્ણવવા એ બહુ જ દુઃખકર કાર્ય છે. મારામાં હવે શાન્તિ રાખી એ વર્ણવવાની તાકાત નથી રહી. મને જ્યારે એ સ્મરણોએ સતાવ્યો છે, ત્યારે ત્યારે હું મારું એ જીવન સંભારીને પોકપોક મૂકીને રોયો છું. અને રોધને મન હળવું થયા પછી, મારી નિર્બળતાને માટે મને પારાવાર શોક થયો છે.

‘મારી માએ તો, મારી આસ્થાવસ્થાના કાળમાં કહિયે નહીં ધારેલું કે મારા અને તેના જીવનમાં આ પ્રકારના પલટા નિર્માયા છે. જતાં તેણે મારા દિલમાં જે સંસ્કાર મૂક્યા છે, તેને માટે હું આ જન્મગી માટે જ નહીં, પણ કાણ જાણે કેટલાય ભવ માટે તેના અહેશાન નીચે રહીશ. આજે સરકારના પેન્શનની ઇચ્છા કરવાની વાત પ્રત્યે પણ મને સખ્ત તિરસ્કાર આવે છે, અને ઠેલો ખેંચી ગુજરાન કરવામાં હું ગૌરવ સમજું છું, એ પ્રકારની મનોવૃત્તિ કાંઈ શાહજાદાની ન હોય. ખાસ કરીને અમારા લાલ કિલ્લામાં જેવું વાતાવરણ હતું કે તેમાં ઉછરનાર બાળક કમળોર અને કમઅસ્લ, વિલાસ અને અયશનો અભિ-લાષી જ બનતો. તેની મનોવૃત્તિ એવી બધાતી કે તે કદિ યે સ્વાશ્રય ઉપર જીવવાને વિચાર પણ ન કરી શકતો. આ વાત આપને એક જ કિસ્સા ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ જશે. લાલ કિલ્લામાં અમારા કુટુંબના જ સો ઉપરાંલ પુરૂષો હતા. તેમાં યે

ઠેલવાળા શાહુબદો

સરદારનો અને મોગલ લશ્કરમાં બીજો માનભર્યો દરબજો ધરાવનાર કેટલાયે રણબહાદુર હતા. તેમના સિપાઇઓ અને અમારો બીજો પરિવાર ગણીએ તો લાલ કિલ્લામાં જ એ હજાર ઉપરાંત રણવીરો હતા. પણ છેલ્લી ધડીએ, ન્યારે લાલ કિલ્લાના પુરાતન દરવાજા સામે એ તોપો પુટતી હતી અને કિલ્લાની ઉપરથી ગોળીઓનો વરસાદ વરસતો હતો ત્યારે, એ એ હજાર સજ્જધારીઓમાંથી એક પણ માઇનો પુત છાતી કાઢીને કિલ્લાના રક્ષણ અર્થે ઉભનાર નીકળ્યો નહીં, અરે એટલું જ નહીં, પણ તેમને નહાસતાં પણ ન આવડ્યું. તેમના અંતરમાં એટલો મહારાટ ઉભરાતો હતો કે તેમને નહાસતી વખતે થોડો સરસામાન પણ સાથે લેવાની શુદ્ધિ નહોતી રહી; અને નહાસ્યા પછીયે, દિલ્હી આસપાસના રસ્તાઓ ઉપર લુટનો ધધેા કરનારા ગુર્જરોને હાથે લુટાનાર પણ તેમાંથી કેટલાયે નીકળ્યા. ત્યારે તેમનામાં તેમની પુત્રીઓ અને માતાઓની ઇજ્જત સાચવવાનું શૌર્ય પણ ન પ્રગટ્યું. મેં તો કેટલીક વાતો એમ સાંભળી છે કે તેઓ એટલા લયબીત થઈ ગયેલા કે તેમણે પોતાનાં હથિયાર ઉતારી આપી, પોતાની માબહેનોને હથિયારહીન લુટારાઓને શરણે સોંપી દીધેલી. છેલ્લાં વર્ષોમાં મોગલ કચેરીમાં વિરાગ અને ધર્મચર્ચાનું વાતાવરણ રહેતું, મોગલ સમ્રાટના મયુરાસન ઉપરથી ધર્મની ગઝલો મવાતી, અને બહાદુરશાહની નિવૃત્તિ અને નિર્મેહની અતિ પ્રબળ મનોદશાને કારણે, આખા લશ્કરમાં અવ્યવસ્થા અને આરામપ્રિયતા વ્યાપેલાં. તેને પરિણામે મોગલ સામ્રાજ્યનું પતન આટલું કરણ બન્યું.

‘ મોગલોના તખ્ત ઉપર છેલ્લો શહેનશાહ ધાર્મિક ગઝલોમાં રામનારો બહાદુરશાહ ન હોત, અને ‘જુદગી એ ખાંડાંએ બેલવાનું સમરક્ષેત્ર છે,’ એવી તંદુરસ્ત માન્યતા ધરાવતો બીજો કાંઈ મહેબ્બઓથી ઉભરાતો શહેનશાહ હોત, અને તેની સત્તા અને શક્તિ બહાદુરશાહનાં જોટલાં જ મર્યાદિત હોત તો મે

શુભંતોં દીપક

અમારી આંજો આ દશા ન હોત. મારી માતા દુઃખ અને ત્રાસથી રીખાતી, હાથ પોઠારતી મરણ પામી એ સ્થિતિ ન આવી હોત. અમારી કેટલીયે કુમારિકા બહેનો જંગલમાં રાંઝળી રોટલાને માટે ગ્રામડાંમાં ગુલામડી બની એ કરણ કયા ઇતિહાસને પાને નોંધાવાનો વખત ન આવત. લાલ કિસ્સામાં વસનારા સૈનિકો અને સરદારો, રણુશ્વર બાબર અને હુમાયુના પુત્રો, પીઠ વાળીને નામદોની રીતે ન્હાસ્યા એ ધટના ન બની હોત. કદાચ ઇતિહાસનો પ્રવાહ આટલો બદલાયો ન હોત, આટલી ઝડપથી આંજો હિન્દુસ્થાનમાં અંગ્રેજ સરકારનું અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે, તે કદાચ ન હોત. હિન્દુસ્થાનમાં જે બીસ્તા, પરવશતા અને ગુલામી મનોદશાનું ઝેર રોગરગમાં વ્યાપી ગયું છે, તે ન વ્યાપ્યું હોત. લોકો તેમના હાથ ઉપરની સાંકળોને અને પગ ઉપરની બેડીઓને આબૂપણ મानी આનન્દિત બનતા થયા છે, તે આત્મધાતી મોહના પાશમાં અમે ન ફસાયા હોત. આ બધાં અનુમાનો છે. હિન્દુસ્થાન પ્રત્યે પક્ષપાત ધરાવનાર અને મોગલ સામ્રાજ્યના એક વૃદ્ધની આ વિચારસૃષ્ટિ છે. એટલે એ કદાચ આપને વાસ્તવિક ન લાગે; પણ અમારી પામર દશા જોઈને મારા સળગતા દિલમાંથી આ જવાબો બહાર નીકળે છે. મારી દૃઢ માન્યતા થઈ છે કે બહાદુરશાહ ન હોત તો આ દશા ન હોત.

‘પણ મારી પૂજનીય માતાના પ્રતાપે હું એ સમયની કેટલીક ખરાબ અસરોમાંથી ઉગરી ગયો હતો. શિક્ષા ઉપર ગુજરો ન કરતાં, જાતમહેનત ઉપર જીવવાનો તેનો બોધ હતો. સ્વર્ગની અટારીએ ઉભી ઉભી મારી માતા મને ઠેલો ખેંચતો અને એ મજુરીમાંથી સુકકો રોટલો હાથે પકાવી આરોગતો નીરખતી હશે, ત્યારે તેને કેટલો આનંદ થતો હશે ?

‘અને મારી માતાને જ કારમાં દુઃખો સહવાં પડ્યાં છે તે તો ખુદ મારા દુઃસ્મનને પણ ન આપે એવી મારી બન્દગી છે. કાજ

કેલાવાળો શાહુબહે

સાહેબ, એ ત્રાસની અને વીતરોની વાત તો આપ સાંભળ્યોજે એટલે આપનું લોહી પણ તપી ઉઠશે.

‘પંજબની મદદ લઇને અંગ્રેજો દિલ્હી ઉપર આવ્યા અને બળવાખોરોનો ઝુડો પડ્યો ત્યારે આખું દિલ્હી સહેર જન બચાવવા નાસભાગ કરવા મડેલું. એ વખતે, નિરાધાર સ્ત્રી-બાળકો ઉપર અંગ્રેજ સિપાઇઓએ જે નાદીરચાહી કર વરસાવ્યો છે તે કહેતાં મારું કાળજી કંપી ઉઠે છે.

‘ત્યારે અમે લાલ કિલ્લાના વાસીઓ પણ અનાથતા અનુભવતા, જ્યાંથી નીકળાય ત્યાંથી નીકળવા મડ્યા. મારી અંધ માતા ચાલુ બિમારીથી સાવ કમજોર બની ગઇ હતી. તે પથારીવશ દશામાં હતી. તેને રથમાં બેસાડી નહસાડવી એ અતિ દુષ્કર કામ હતું. છતાં, ખુબ લાચારી ગાઇ, એ સ્ત્રીઓની મદદથી તેને એક રથમાં સુવડાવી અને હું પણ સાથે સવાર થયો. મધરાતનો પહોર હતો.

‘બહાદુરશાહ બાદશાહ વગેરે હુમાયુના મકરખા તરફ ગયા હતા. મેં કરનાલનો માર્ગ લીધો. કરનાલમાં મારા એક મિત્ર રહેતા. દિલ્હીમાં તે વારંવાર આવતા, અને મારા મિજબાન બનતા. તે કરનાલ જીલ્લાના જમીનદાર હતા, અને મને વારંવાર તેમને ત્યાં આવવાનો આગ્રહ કરતા. મનમાં થયું કે તેમને ત્યાં થોડો વખત રહી, બળવાની જવાબ સમશે એટલે બીજી જોઇવણ કરી લઇશ.

‘કરનાલ જવાનો માર્ગ લાહોરી દરવાજે થઇને નીકળતો, પણ ત્યાં અંગ્રેજોની ફોજ ઉભી છે એવા સમાચાર મળેલા હોવાથી અમારો રથ અજમેરી દરવાજે થઇને હંકાર્યો. ત્યારે એ મધરાતે મેં રથના પડદા ઉઘડીને બહાર નજર કરી તો દેખાયું કે હજારો આદમી અને ઓરત, છુદ્ડા અને બાળકો, માથા ઉપર પોટલાં ઉપાડી ચાલ્યાં જતાં હતાં. બચ્ચાઓની આર્ત કીકીઆરી ફિલમાં જખમ કરતી હતી. રથના હડદોલાથી પીડાતી માતાના દુઃખની

ખુઝાતો દીપક

ચીસો અંતરમાં કરી વેદના કસ્તી હતી. એ કાળી રાતે દિલ્હી ઉપર વરસી રહેલ અંગ્રેજી તોપોના ગોળાઓ અને સિપાઈઓની બંદુકની ગોળીઓ બાણે મારા કાળજમાં જ ભોંકાતી હોય, એટલું મને દુઃખ દેતી હતી.

‘અજમેરી દરવાજો વટાવ્યો એટલે રથ હાંકનારે ગુડગામને માર્ગે થઈને કરનાલ પહોંચવાનું વધારે સલામતીભર્યું છે એમ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો અને એ રસ્તે ચાલવાની રજા માગી. અમે એ રસ્તે એ ચાલ્યાં.

‘ગુડગામ સુધી તો અમે શાન્તિથી પહોંચ્યાં. રસ્તામાં લૂંટારાઓનો ભેટો થયેલો, પણ મારી માતાની બિમાર દશા જોઈને અમારી દયા ખાઈને તેઓ ચાલ્યા ગયા. અમને લૂંટીને કમાણી કરી શકે એવો કશો સમાન અમારી પાસે નહોતો. પણ એ છતાં, લૂંટારા જરાયે રંજાડ કર્યા વિના ચાલ્યા જાય એવો કીસ્સો પહેલી વાર જ અનુભવ્યો. ગુડગામ પહોંચ્યા પછી તો કેટલા યે સ્વજનો લૂંટારાની અને જંગલમાં રખડતા થયાની કેટલી યે વાતો સાંભળી. ખુદનો એટલો અહેસાસ કે તેણે અંગ્રેજ ફોજના અને ગુર્જર લૂંટારાનાં પંજમાંથી અમને એક વખત તો ઊગારી લીધા.

‘ગુડગામમાં એક દિવસ રહ્યા. ‘બાદશાહી રથ જોઈને લોકોએ અમને તુરત જ ઓળખી કાઢ્યા અને અમારો ધટિત આદર કર્યો. અમને ખાવાપીવાની બધી સગવડ આપી અને મારી માની સારી રીતે સુશ્રૂષા કરી. પણ તો યે એમ તો સ્પષ્ટ દેખાયું કે અમે ત્યાં કાયમ રહીએ તે તેમને રૂચતું નહોતું. અને દિલ્હીની આટલી નજીક રહીએ એ અમારી સલામતીને માટે પણ ઠીક નહોતું. એટલે અમે તેમની રજા લઈ કરનાલનો માર્ગ લીધો.

‘ગુડગામથી એક ગાઉ ચાલ્યા, ત્યાં તો એકાએક અમારા ઉપર આક્રમણ વાદળ ઘેરાયું. હું રથમાં મારી માનું માથું ઓળામાં

ઠેલાવાળો શાહુબદો

લઈ, તેના મ્હોં સામું વારંવાર જોતો બેઠો હતો, ત્યાં એકાએક દોડતા આવતા ઘોડાના દાખંડા સંભળાયા. માથું બહાર કાઢીને નજર કરી ત્યાં તો રથને ફરતો ધુળનો કાટ રચાઈ ગયો અને એ કાટ બેદીને, ખૂનભરી આંખે મારી સામું જોઈ રહેલા ઘોડે-સવારો દેખાયા. આસપાસમાં વસતા લૂંટારાઓની ટાળીએ, અમારા રથને જતો જોઈ, અમારી ઉપર હુમલો આવ્યો હતો.

‘લૂંટારાઓના ઘોડા રથની સાથે ભટકાયા, અને સરદારની હાકલ થતાં તેમણે રથવાનને રથ ઉપરથી નીચે ફેંકી દીધો, અને રથને રોક્યો. તેઓ મારી ઉપર તરાપ મારવા જતા હતા, ત્યાં સામી દિશામાંથી પૂર વેગમાં દોડ્યા આવતા ઘોડાઓનો અવાજ સંભળાયો. તેઓ જરા પાછા હટી ગયા અને થંભીને ઘોડાઓની દિશામાં જોવા લાગ્યા. અંગ્રેજ લશ્કરની એક ટુકડી અમારી તરફ ધસી આવતી હતી.

‘ચાલાક લૂંટારાઓ એ કળી ગયા અને અમને પડતી મૂકી પોતાના બચાવ માટે પલાયન કરી ગયા. તેઓએ એક તરફથી પીઠ ફેરવી અને બીજી તરફથી અંગ્રેજોની ટુકડીએ અમારા ઉપર આક્રમણ કર્યું.

‘બધા ગોરા સિપાઈઓ હતા. તેમણે રથના પડદા ઉઘાડી અંદર જોયું અને કંઈક બોલવા લાગ્યા. તેમની જખ્ખાન અંગ્રેજ હતી; એટલે હું તો કંઈ ન સમજી શક્યો. તેમણે મારી માતાની દુર્દશા અને માફ દયામણું મ્હોં જોઈ અમારા ઉપર એક અદ્-હાસ્ય કર્યું અને અમને સલાવ્યા વિના, તેમના ઘોડા પાછા ફેરવ્યા. ખુદાની એટલી વિશેષ મહેર કે તેણે અમને બીજી આક્ર-તમાંથી પણ બચાવ્યા.

‘અમે ઉંચે ધાસે, અને ગભરાતે હૈયે, આગળ ચાલવા માંડ્યું; અને સાંજ સુધી રથ ચલાવ્યા કર્યો. સાંજ પડી ગઈ એટલે નજીકના એક ગામમાં મુકામ કર્યો.

બુધ્ધો દીપક

‘ગામમાંથી ખાવાનું લાવી અમે ખાધું અને મુસાફરખાનામાં રાત રહ્યાં. સવારમાં ઉઠ્યા ત્યારે ખબર પડી કે રથના બળદોની જોડ ચોરાઈ ગઈ હતી અને રથવાન તેના બળદોની શોધમાં દોડ્યો હતો. ગામના એક બે પરમજુ માણસો પણ તેની સાથે નીકળ્યા હતા. રથવાન ગામના રસ્તે જતા માણસોને વિનવતો ગયો હતો કે મુસાફરખાનામાં સૂતેલા માતાપુત્રને સાંચવજો અને કહેજો કે તે બળદો લઈને હમણાં જ પાછો આવે છે. ગામના માણસો અમારી પાસે આવ્યા ત્યારે મને આ વાતની ખબર પડી.

‘ચૌધરીઓ સાથે અરસ્પરસ ઓળખાણ કરી અને રથવાન પાછો આવે ત્યાંસુધી તેમના પટેલને ઘેર રહેવાનો તેમનો આગ્રહ થતાં તેમ ઠરાવ્યું. અમે તેમને ઘેર ગયા.

પટેલની માયાએ અમારાં મન હરી લીધાં. અમારા કોઈ સ્વ-જનના ઘરમાં જેસી, તેનું લાવજીનું આતિથ્ય ભોગવતા હોઈએ એમ જ અમને લાગવા માંડ્યું. માતાને માટે તેણે બિછાનું બિછાવી દીધું અને અમારા રથવાનને બોલાવવા આસપાસનાં ગામડાં-ઓમાં પોતાનાં માણસો દોડવ્યાં.

અમે બહાદુરશાહના કુટુંબીઓ છીએ એમ તે જાણતો હતો; અને જાણે પ્રભુએ તેને બાદશાહનાં ફરજદોનો સત્કાર કરવાની આ અમૂલી તક આપી છે એમ માની, તે અમારે માટે ઓછો ઓછો થઈ જતો હતો. રાજાઓ ગમે તેટલા જૂદામજાર હોય, બાદશાહોએ તેમના શાસન-કાળમાં ગમે તેટલી બેદરકારી બતાવી હોય અને તેના સુબાઓને હાથે ગામડાંઓનો ભુકો થતો ઠડે પેટે જોયા કર્યો હોય, છતાં વૃદ્ધ ગામડીઆઓનાં દિલમાં કેટલી રાજભક્તિ ઉભરાતી હોય છે એ દૃશ્ય પ્રભુલક્ષ્મ આ પટેલે અમને બતાવ્યું. ‘અમારા માલિક, અમારા પાલનહાર’ એ પ્રકારની મનોદશાને વશ બની, તેના બાદશાહના પરિવાર ઉપર—અમારા ઉપર આદરોનું આજ કાલ્યું છે તે વખતે, અમને બનતી બધી સહાય

કલાવાળો શાહુબહે

આપીને કર્તાવ્ય બજાવવું, એવી આ વૃદ્ધ પટેલની વિચારસરણી જોઈને મને ખુબ આનંદ થયો. પણ સાથે જ દિલમાં એક દુઃખમય વિચારે આઘાત કર્યો કે પટેલની આ બધી લાગણી અને સેવાનો સહસ્ત્રાંશ બદલો વાળવાની પણ હવે મારામાં ક્યાં તાકાત રહી છે ? હવે તો હું બજારમાં ભટકતો બિખારી બન્યો છું—ખુદા અને માફ કરિશ મને જ્યાં દોરી જશે ત્યાં મારે રોટલીના ટુકડા માટે 'ખેંચાવું' પડશે, એ સ્થિતિમાં હું મારી કૃતજ્ઞતા અને ઉપકારવશતા કેમ બતાવી શકીશ ?

‘પટેલે અમારા માટે મિષ્ટાન્ન બોજન તૈયાર કરાવ્યું. કાજ સાહેબ, આપની પાસે સાચી વાત કહેતાં હું જરાય સંકેત નથી રાખતો. મને ખરાબર યાદ આવે છે કે તે દિવસે અમે-મારી મા અને મેં બન્નેએ એ મિષ્ટાન્ન અકરાંતીઆની પેઠે ખે પેટ કરીને ખાધું. અમારી એ ઘડીની પામરતા ઉપર આજે મને દયા છુટે છે. ઘણી વખત આવતા બનાવોની છાયા આગળથી દેખાય છે તેમ, અમારી બિખારી દશાના આગમનની સૂચક એ પામરતા હતી, એમ મને હવે દેખાય છે.

‘ખાઈને અમે શાન્તિથી બેઠા અને પટેલ મારી માતાની પાસે બેસી તેનો હુકો ભરતા હતા, ત્યાં એકાએક બહાર રસ્તાપર જીમરાણ થતું સંભળાયું. પટેલ હુકો પડતો મૂકી બહાર જવા ઉભા થયા, ત્યાં જ ડેલીમાં એક જીવાન જેવો માણસ પેઠો અને તેના ખભા ઉપરની કામળી અને હાથમાંની ડાંગ સરખી કરતાં, રૂંધાતે શ્વાસે ખબર આપી કે, ‘મોટું લશ્કર આપણા ગામ તરફ વેગબંધ ચાલ્યું આવે છે ! તે જીવાન ગામનો ભરવાડ હતો અને ગામના ઠારાને લઈ સીમમાં ચારવા ગયો હતો. ત્યાં ઓચિંતી ફોજ આવતી જોઈને તે ગામને ખબર કરવા દોડ્યો આવ્યો હતો.

‘પટેલ બાવાં ધાડાઓથી પરિચિત હતા, એટલે પ્રથમ તો તેમણે આ ખબર શાન્તિથી સાંભળી લીધી. ધાડાં અને ધાડ-

બુઝાતો દીપક

પાકુઓની ટુકડીઓ એ વખતમાં ગામડાંઓનાં જીવનમાં લગભગ હંમેશની સામાન્ય ઘટના બની ગઈ હતી; એટલે એનો ત્રાસ તેમને મન બીલકુલ નહોતો રહ્યો. ધાડપાકુઓની સાથે કેટલીક વખત તેઓ મૈત્રી સાધી લેતા અને કેટલીક વખત તેમની નબળાઈ જોઈ, તેમની સાથે થતા.

‘પણ પટેલે જ્યારે એ જીવાન પાસેથી ફાળતું વર્ણન સાંભળ્યું, ત્યારે તેને સમજ પડી કે એ ધાડપાકુઓની ટુકડી નહીં, પણ અંગ્રેજોની સેના છે. એ છતાં યે તેના શાન્ત દિલમાં સહેજ પણ કંપ ન થયો. તેના અંતરમાં શ્રદ્ધા હતી કે તેમણે અંગ્રેજોનો કે કોઈનો કશો અપરાધ કર્યો નથી, તો અંગ્રેજોની સેના તેમને શા માટે રંગડશે ? જલ્દા એ પટેલને ખબર નહોતી કે જંગલમાં સદા ન્યાયનું સામ્રાજ્ય જ નથી પ્રવર્તતું, નહીં તો દિલ્હીની આસપાસના અનેક નિરપરાધી ગામડાંનો. એ સમયે, જુકકો શા માટે થઈ ગત ? અને તેમાં યે, સત્તા અને લક્ષ્મીની શોધમાં નીકળેલા શસ્ત્રધારીઓની પાસે ન્યાય-અન્યાય એવી કોઈ વસ્તુ ભાગ્યે જ હોય છે. તેમને તો, જે જે માર્ગે સત્તાનો વિકાસ થાય અને જ્યાં જ્યાંથી લક્ષ્મી લાધે ત્યાં ગમે તેમ પહોંચવાનો અને પરિબળ સ્થાપવાનો એક જ વિચાર ઉન્મત્ત બનાવી રહ્યો હોય છે.

‘પટેલે પોતાનાં લુગડાં પહેર્યાં, અને માથે પાઘડી મૂકી ગામ-ઝાંપે જવા નીકળ્યા. તેણે મને અને મારી માતાને તેમના અંદરના ઓરડામાં બેસાડ્યા અને થોડા વખતમાં બધું પતાવી પોતે પાછા આવે છે એમ આશ્વાસન આપી તે ગયા. હું અને મારી મા, અમારા દુર્ભાગ્ય ઉપર અફસોસ કરતાં એ ઓરડામાં બેઠાં.

‘પટેલને ગયાં બેએક ઘડી નહીં થઈ હોય ત્યાં અમને તોપનો એક મોટો ઘડકો સંભળાયો. લશ્કર આવી પહોંચ્યું છે

ઠેલાવાળા શાહબહે

એ ખબર આપવા તેમણે આ અવાજ કર્યો છે એ જાણી-કું
મહારાણો. મને મારી માતાની ચિન્તા થવા લાગી.

‘ફાજ આવે છે એમ ખબર મળતાં પટેલની સાથે ગાંમના
મોટા મણાતા માણસો ગામઝાંપે જઈને ઊભા રહેલા. ફાજ
આવતી જોઈને તેઓ સામે પગલે ચાલી ફાજના વડા પાસે
પહોંચ્યા. ફાજને ગામને સર કરવાનો મોહ નહોતો. તેઓ ગામ
લૂંટવાને આવ્યા હતા. એટલે વડાએ ગામપંચનું કથું સાંભળ્યા
વિના તેમના ઉપર પહેરો ગોઠવી દીધો અને લશ્કરના વરુઓ
લશ્કરની શોધમાં ગામ ઉપર તૂટી પડ્યા.

‘ગામનાં હાહાકાર ખોલી મયો. ગામનું એકેએક ઘર લૂંટાયું.
પટેલનું ઘર પણ લૂંટાયું. આટલી નિર્દયતા મેં પહેલી જ
વાર જોઈ

‘આખરે હુમલો અમારા ઓરડામાં પહોંચ્યો. બંધ કરેલાં
બારણાં ભાંગ્યાં અને મારી માની છાતીમાંથી કારમી ચીસ છૂટી
પડી. મારા શરીરમાં ધ્રજારી વણુટી. મારી માની આંખો તો
ખુદાએ ફેટલાં ચ વરસો થયાં ખીડી દીધી હતી, એટલે તે તો
આવા ત્રાસ નિહાળવામાંથી મુક્ત હતી; પણ હું મુક્ત નહોતો.
છતાં મેં એ ઘડીએ મારામાં એ જોવાની તાકાત પણ નહોતી.
વિકરાળ ચહેરાવાળા સિપાઈઓને ઓરડામાં પ્રવેશતા જોઈ મેં
મારી આંખો બંધ કરી દીધી અને જ્યાં જોઈ હતો ત્યાં ચુપ
બેસી રહ્યો. ઓરડો લૂંટાયો અને અમે પણ લૂંટાયા. આકતનો
જવાળામુખી ફાટયો હોય તેમાંથી એક વખત બચાય, કે બે
વખત બચાય, પણ બચીને પાર ક્યાંથી ઉતરાય ?

‘એક તરફથી પટેલના ઘરમાં ભાંગતોડ ચાલી રહી હતી, અને
બીજી તરફથી ઘરનાં ઘેરાં અને બાળકો રોડકળ કરી રહ્યાં હતાં.
મારી પાસે મારી માતા નિસાસા ઉપર નિસાસા છોડી રહી

બુઢાતો હીપ્ક

હતી. એ બધું સાંભળીને મારા કાન ફૂટી જતા હોય, અને હું પાતાળમાં ઉતરતો જતો હોઉં એમ મને લાગતું. મારી આંખો પણ જાણે શીવાઈ ગઈ લાગી. તે ઉધાડવાની કે ઉંચું જોવાની મારામાં જરાય હીમ્મત નહોતી રહી. નિરાશાનો અધકાર મને ઘેરી વળ્યો હતો. અને એ અધકારમાં યમના દૂત-જહનનમના સત્તાધીશી, તેમના વિકરાળ સ્વરૂપે, મારી આંખો સામે નાચતા મને દેખાતા હતા.

‘એ નૃત્યમાંથી નીકળી, કાંઈ જમદૂતે તેના લોખંડી પંજે મારા માથા ઉપર પછાડ્યો હોય તેમ એક લાત મારા ઉપર પડી. કાણે તે મારી તે હું ન કળી શક્યો. મારી આંખો સામેનો અધકાર ઓસરી ગયો. વીજળીના ચમકારા જેવો પ્રકાશ બધે આંખોને દેખાયો. મને તમ્મર આવી અને હું મુચ્છામાં પડ્યો. પડતી વખતે, અંતર ચીરી નાંખે એવી કારમી ચીસ માતાએ પાડી હોય એવું કંઈક સાંભળેલું મને યાદ આવે છે.

‘મુચ્છિત દશામાં કેટલો વખત હું રહ્યો તેની મને ખબર નથી. ત્યાંપછી મારી માતા ઉપર શાં શાં વિતકો વીત્યાં અને એ ધરના ત્રા હાથ થયા, તેની પણ મને મુદ્દલે ખબર નથી. કલાકો પછી મારી આંખ ઉઘડી ત્યારે મેં જોયું તો હું જંગલમાં એક ઝાડની છાયા નીચે પડ્યો હતો, અને મારી મા, મારા માથા ઉપર હાથ મૂકી, મંદ સ્વરે રોતાં પાસે બેઠી હતી. એ જોઈ મારી આંખો ફાટી રહી. પ્રથમ તો એ મેં સાચું જ માન્યું નહીં. મને એમજ થયું કે હું સ્વપ્નું જોઉં છું.

‘ત્યાં તો, મને સળવળતો અને મારી આંખો ચાલતા નીરખી માતાએ આકન્દ કર્યું: “બેટા, એ સિપાઈઓ આપણને આ જ જલમાં ફેંકી ગયા છે. તને મારવામાં તેમણે મથા નથી રાખી અને મારી નાલાશી કરવામાં પણ તેમણે પાછું વાળી નથી જોયું. બિમારા પટેલના ઘેરાંઓ અને બાળકોને

હેલાવાળા શાહુખડો

પણ તે સિપાઈઓ બાંધીને ક્યાંક લઈ ગયા. આપણને લઈને થોડા સિપાઈઓ ગામઝાંપા તરફ જતા હતા ત્યારે મેં ગામ-લોકોની યુમો સાંભળી કે ‘આજ લાગી છે, માટે નહાસી છુટજો.’ એ સાંભળી અનુમાન કર્યું કે ગામને લૂંટ્યા પછી ફેર સિપાઈઓએ તેને આગ લગાવી છે. આપણે ઝાંપે પહોંચ્યા ત્યારે મારા નાકમાં ધુમાડો પેસતો જોઈ મને સમજાયું કે ગામ સળગી રહ્યું છે. ”

“ અને આપણને પણ એ ગામની સાથે જ સળગાવી મૂક્યા હોત તો ! ” મારાથી ન રહેવાયું હું ભૂલી ગયો કે ખુદાની રચના અકળ છે. તેણે અમારે માટે હજી કેટલીયે આદતો નિર્માણ કરી રાખી હશે ! એમ અમને તે કેસ છુટકારો આપે ?

‘હવે મારી આંખો સાવ ઉધડી હતી. હું જંગલમાં પડ્યો હતો અને મારી મા પાસે બેઠી બેઠી ચોધાર આંસુએ રેતી હતી તે સ્વપ્ન નહોતું; સત્ય હકિકત હતી. સ્વપ્ન તો અમે સહેનશાહના સંતાન હતાં અને દિલ્હીના રાજમહેલમાં સ્વર્ગીય વૈભવ અને સુખચેનમાં ઉછર્યા હતાં એ વાત હતી. જંગલમાં અમે એકલાં અને આધાર વિનાનાં-ભૂખ્યાં અને તરસ્યાં-લાચાર દશામાં પડ્યાં હતાં એ સ્વપ્ન નહોતું; પણ અમારી તહેનાતમાં અનેક દાસદાસીઓ ઝુકતી અને અસંખ્ય માણસોની કુર્નસ અમે હંમેશાં ઝીલતાં, તેમજ આંખો મીંચીને દાનમાં દ્રવ્યના ભંડાર આપી દેતાં એ સ્વપ્ન હતું. કાળ સાહેબ, આજે એ આંખો મીંચીને ભૂતકાળમાં નજર કરે છું, ત્યારે માંડ શાહજહા તરિકેનું પૂર્વજીવન મને સ્વપ્ન લાગે છે, અને એ અંગ્રેજ સિપાઈઓને હાથે જે ત્રાસ અને જુદમ સજા છે, અને જંગલમાં જે હાડમારીઓ અનુભવી છે, તે જીવનનો જીવતો, મઠિ કાલેજ બનેલો સત્ય પ્રસંગ લાગે છે.

મેં ચોમેર નજર કરી. ઉજ્જડ વગડમાં ક્યાંક ક્યાંક વૃક્ષો દેખાયાં. એ સિવાય ત્રાસ આપતી વેરાનતા જ દેખાતી હતી.

જુઓતો દીપક

સૂર્ય માથા ઉપર ઉભી અગ્નિ વરસાવતો હતો. એ બહારના અગ્નિથી શરીર બહારથી સળગી રહ્યું હતું, અને પેટમાં ભૂખે લાલ લગાડી હતી. પાણીની તરસ પણ ત્રાસ આપે એટલી તીવ્ર બની હતી. પણ શરીરમાં જરાએ તાકાત નહોતી રહી. મારી કમભાગી જાત ઉપર શ્રાપ ફરસાવતો હું રડ્યો રહ્યો. માતા પણ ચુપ બેસી ગઈ. માત્ર તેની આંખોમાંથી અશ્રુપ્રવાહ અવિરત ચાલ્યો જતો હતો.

‘પછી તો એક બનાવ એવો બની ગયો કે જેને વિચારે અત્યારે યે મારી વૃદ્ધ આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલે છે. કાંઈ ફૂર લૂંટારાએ આવી મારી માનો જીવ લીધો.’

‘સાંભળનાર સાચી ન માને, કે મનુષ્યની ભુદ્ધિ જેને વાસ્તવિક તરિકે ન સ્વીકારે એવી તે ઘટના હતી. હું અશક્ત દશામાં પડ્યો હતો. પાસે માતા રદન કરતી બેઠી હતી. ત્યાં બીહામણી કાચા-વાળો એક લૂંટારો અમારી પાસે આવ્યો. પાતાળમાંથી તે નીકળ્યો હોય એમજ મને લાગ્યું. તેણે બળાત્કારે અમારાં બધાં લુગડાં ઉતારી લીધા. મારી કે મારી માનાં એબ હાંકવા માટે પણ તેણે લુગડાનો ટુકડો સરખો થે ન રહેવા દીધો. એ લૂંટારો અમને સાવ નમ્ર દશામાં છોડી, તેને માર્ગે ચાલ્યો ગયો. માનવી આટલો વેબકરણ બની શકે છે તેની, કાજી સાહેબ, આપને કલ્પના પણ નહીં આવી શકે. પણ એ વખતે દિલ્હીની આસ-પાસ બેકારીને કે બૃજમરાને કારણે, કે લોકો ઉપર ખુદારનો ખોફ ઉતર્યો હતો તે કારણે, એક એવી લૂંટારા કામ જાગી હતી કે જે આટલી નિર્દય બની, આવા અત્યાચારો સુભરતી. માણસના સ્વરૂપમાં જાણે સેતાનો જ એ પ્રદેશમાં એ કાળે ભટકતા અને ત્રાસ વર્તાવતા.’

‘મારી માતાથી આ ન સહી શકાયું. એ અંધ માતાના અંતરમાંથી આકાશ ફાટી નાખે એવી કારમી ચીસ છૂટી પડી..

ઠેલાવાએ શાહજાદો

કારમી ચીસો પાડતી અને પોકે પોકે રેતી માતાએ જમીનમાં માર્યા પછાડ્યા. તેનું હૃદય કાટી પડ્યું. તેનો આત્મા ખોળીયું છોડી ચાલી નીકળ્યો. માતાનું શરીર ઢગલો થઇને નીચે પડ્યું. મેં તેની છાતી ઉપર હાથ મૂક્યો, હાથ હાથમાં લઇ નાહી નખાસા, માતાને ખુબ બોલાવી, અનેક માફ કર્યા, તેના શરીરને હલાવ્યું ચલાવ્યું; પણ ન તો માતાએ જવાબ દીધો કે ન તો શરીર સળવળ્યું. સાથે જ મારી મા મને મૂકીને ચાલી ગઇ હતી !

‘ મારાથી જા દશ્ય ન જોવાયું.’ લોહના રસમાં મને જન્મ દૂતો નારાડતા હોય એટલી વેદના થઇ; પણ આખરે મારું હૃદય તાદમીનું હૃદય હતું. તે બંધ ન પડી ગયું. મારા ભાગ્યનાં આપની પાસે આવી આ વીતકાની કચ્છની કહેવાની લખી હતી, એટલે હું ન મરી ગયો.

‘ મારી મા જેવી ધર્મપરાયણ નારીની આખર ખુદાએ આવી કેમ કરાવી એ જ મને નથી સમજતું. તે કમેતે મરી અને તેના મુઠ્ઠાને ન તો કબર મળી કે ન તો છેલ્લા સંસ્કાર થઇ શક્યા. ’

શાહજાદાનો તેની માતાના મૃત્યુનો કડણ વૃતાન્ત સાંભળી કાળ માહેળનું દિલ દ્રવી ઉઠ્યું અને અતિ રસપૂર્વક આખી કચ્છની સાંભળી રહેલાં તેમનાં પત્નીની આંખોમાં આંસુ ઉભરાયાં. શાહજાદા ઝકરની આંખો પણ સજળ બની. તેના અવાજમાં કુસર્કા અને નિશ્વાસ સ્પષ્ટ સાંભળાવા લાગ્યા. જાણે તે ધડીએ જ વેરાન જંગલમાં એ શબની પાસે બેસી, તે તેની પ્રિયતમ માતાને છેલ્લી આંસુની અંજલિ ધરતો હોય, તેમ તેના વૃદ્ધ અને દુઃખથી ખરડાયેલા ચહેરા ઉપર શોકની ઘેરી બચા પથરાઇ રહી. છતાં, તેણે આંસુના પૂરને અને લાગણીઓના ધસારાને રોકી, તેને હૃદય વૃતાન્ત આખળ ચલાવ્યો:

બુઝાતો દીપક

‘બુદ્ધ મારા ઉપર જે આદતો ઉપર આદતો વરસાવતો હતો, તે સહ્ય વિના મારે છુટકો જ નહોતો. મારી માતાના નજ શબ્દની છેલ્લી વિધિ કરવા, મારા અશક્ત શરીરમાં જે કંઈ તાકાત અને હીમ્મત રહી હતી તેને બેગી કરી, હું ઉભો થયો. મારી પોતાની નજ કાયાને જોઈને, મને પૃથ્વીમાં સમાધ જવા જેટલી શરમ થતી હતી. મારી માતાના શબ સમક્ષ મારે એ સ્થિતિમાં ઉભી, એટલી બેઅદબીના ગુન્હેગાર બનવું પડ્યું, એ વિચારે આજે જે મને એટલો ત્રાસ થાય છે કે મારા આ જન્મ પછી, એ પાપની શિક્ષા તારિકે, જહન્નમની અસહ્ય યાતનાઓ સહ્ય વિના મારો આરો નથી એમ જ મારા મનમાં ઉડે. ધ્રાસકા પડે છે. અને કાળ સાહેબ, ઉંચામાં ઉંચા મુલાવમ રેશમી ચીરોથી આ કાયાને વર્ષો સુધી શણગાર્યા પછી, એક દિવસ આખરે ઢાંકવા પૂરતો પણ લુમડાને દુકડો આ બાગ્યમાં નહીં રહે, એ કલ્પના જે બહુ વસમી લાગે છે. આ બુદ્ધ, આવી કસોટીએ કાંઈ માનવીને, જે બાપના દુશ્મનને જે મૂકીશ મા! જીન્દગી સુધા તારી સાક્ષ દિલથી બંદગી કરનાર, અને તારા જ નામમાં દુનિયાનાં બધાં દુઃખો સામે આશ્વાસન શોધનાર તારા આ વૃદ્ધ બાળકની એટલી આજીજી છે.

‘મેં પાસે જ, એક ગાડ નીચે, કમતાકાત દાથેથી જોઈ શકાય એટલો ઉંડો ખાડો ખોદ્યો, અને મારી માના શબને સંભાળર્થે ઉપાડી, તે ખાડામાં સુવાડ્યું. તેના ઉપર પથરો ગોઠવી ધ્રુણ દાખી અને જમીન સરખી બનાવી દીધી. મારી મા-બહાદુરશહ બાદશાહની મોટી બાબીને કફન ન મળ્યું, જનાજો ન મળ્યો, તેની મૈયત ન નીકળી કે તેને કબર ન મળી !

‘માતાના શબની અંતિમ ક્રિયાએ કરી, પાછો હું નિશ્ચે-તન થઈને નીચે પડ્યો. મારી આંખોમાંથી પાછી આંસુની ધાર ચાલવા માંડી. સૂર્ય મધ્યાહ્નથી નીચે ઉતરવા માંડ્યો અને

ઠેલાવાળો શાહુબાણો

એ વેરાન જંગલ મને બિહામણું લાગવા માંડ્યું. મારો જીવ પણ થોડા વખતમાં હિડી જશે, અને મારા શ્વપને તો ખાડો પે નહીં મળે, તે તો જંગલના ગીધ અને શ્વમડીઓનો જ શિકાર બનશે, એવું ધોર દર્શન મને થવા લાગ્યું. મને હાંફ ચડી. એ જાણે મારા છેલ્લા જ શ્વાસ હોય એમ મને થયું. પણ પણ મારામાંથી પ્રાણ ચાલ્યા જતા હતા; હું વધારે ને વધારે નિશ્ચેતન બનતો જતો હતો; એ દશામાં, થોડી વારે હું પાછો મુઝામાં પડ્યો : મને ઝોખો આવ્યો. એ મરણનો આગમનસૂચક છે એવી બીતિ મને ક્યારની પે લાગી ગઈ હતી.

‘સાંજના શીતળ વાયુએ મારી આંખ ઉઘાડી, ત્યારે મને બાન આવ્યું કે હું હજી મરી નથી ગયો, પણ મરણતોલ દશામાં જીવું છું. ત્યાં ખુદાની કોઈ કરામતને આધારે એક ઘોડેસવાર મારી પાસેથી નીકળ્યો. મને પડેલો જોધને તેને દયા આવી, અને તેણે થોડાની લગામ ખેંચી. મેં ગુંગળાતા અવાજે, મારી કહાણી ટુંકામાં તે બલા સવારને કહી, અને તેટલા શ્રમથી, બે દિવસના જૂખ, તરસ અને થાકને કારણે મારી આંખો પાછી મીંચાઈ ગઈ.

‘મેં પાછી આંખો ઉઘાડી, ત્યારે મને દેખાયું કે તે ઘોડેસ્વારના ખોળામાં હું સૂતો છું : મારા શરીરની આસપાસ તેનો ઝરીનો સુંવાળો સાફો વીંટળાયો છે. થોડો ધીમે ધીમે ચાલ્યો જાય છે. સવાર તેની આંખો મારા મ્હોં ઉપર થંભાવી, મારી સામું જ જોધ રહ્યો છે, અને તેની આંખોમાંથી મારા ઉપર ફરણનાં અમૃત વરસી રહ્યાં છે. કોઈ નિરાધાર રમણીયું એક શરવીર અને પ્રેમાક્રિત પુરૂષ જેટલું જતન કરે, તેટલું જતન આ સવાર મારું કરતો હતો એવી મારા ઉપર પ્રથમ અસર થઈ.

ખુબતો દીપક

“ જરાયે શીકર કરશો નહીં. તમે નિરતિ આંખો મીચીને આરામ લ્યો. ખુદાની રહેમથી થોડા દિવસમાં તમને બરાબર આરામ આવી જશે. આપણું ધર આ આવ્યું. ” એમ તેણે મને તેના મીઠા અને લાવથી ઉભરાતા સ્વરથી આશ્વાસન આપ્યું.

‘ તેના લાવ અને હુંકથી, સાંજના પ્રાણપ્રેરક વાયુથી, તેમજ માથા ઉપરથી ચિન્તાનાં વાદળો વિખરાયાં છે અને હવે એક પાલક મળ્યો છે એ સુખથી, મારા શરીરની અશક્તિ જવા માંડી. મારી આંખો મેં મીચવા માંડી પણ તે ન મીચાઈ. તેણે ઉઘાડી રહી, ચોતરફનું સૃષ્ટિસૌન્દર્ય નીરખી, તેમાંથી નવું ચેતન મેળવવા માંડ્યું. ઘડીભર હું મારી માતાના થોડા જ કલાક પહેલાના મૃત્યુની ઉપાધિ અને મારા દિલ્હીત્યાગ પછીના દુઃખી જીવનની વિપત્તિ સાવ વીસરી ગયો.

‘ ગામ દીવાઓના પ્રકાશથી પ્રકાશી રહ્યું હતું, અને માર્ગો ઉપર થોડા થોડા માણસો ધર તરફ જતા દેખાતા હતા, તે વખતે, રાત્રિના નવેક વાગ્યાને આશરે, અમે ગામમાં પેઠા અને પાંચેક મિનિટ ગામના મુખ્ય રસ્તા ઉપર ઘેડો ચલાવ્યા પછી, અમે એક આલેશાન મકાન પાસે આવી પહોંચ્યા. અને ઘેડો, સવારે લગામ ખેંચ્યા વિના, ઉભો રહી ગયો. નોકર જેવો એક માણસ દરવાજો ઉભો હતો, તેણે આગળ આવીને લગામ પકડી લીધી, અને સવારે સંભાળથી મને નીચે ઉતારી, પોતે નીચે પગ મૂક્યો. તેનો હાથ ઝાલી હું તેની સાથે અંદર ગયો અને અમે બન્ને દિવાનખાનાના ઓરડામાં ખેડા. તેણે મારા માટે ઉપરની અગાશીમાં પથારી કરવાની નોકરને આજ્ઞા કરી. મને સમજાયું કે આ ઘેડેસવાર એ આ મકાનનો માલિક હતો. તેના વૈભવ અને ખાનદાની જોતાં તે મને અમીર જેવા લાગ્યા. ખુદાએ પાછો મને અમીરની હવેલીમાં મૂક્યો તે માટે પ્રથમ તો અહેસાનના કારથી માફ હેયું હોવા લાગ્યું; પણ બીજો જ વિચારે મારી નજર

ઠેલાવાળા શાહબહે

સમક્ષ દિલ્હીનો લાલ કિલ્લો, અને ત્યાંના બાદશાહી વૈભવ અને તેના પછી દિલ્હીત્યાગ અને એ કારમાં દુઃખોની પરંપરા દેખાયાં. તત્કાળ હું વિચારમાં ફળી ગયો કે આ સુખની પાછળ પણ આવાં જ વસમાં દુઃખો તો નથી સળંગ્યાં ને ?

‘તે પતિયાલાના જમીનદાર હતા. તેમના પૂર્વજોએ મારા પૂર્વજોના !વજોમાં સેવા સમર્પી, બદલામાં વરદાન પામી આ જમીનો મેળવેલી. એ જમીનમાંથી આજે આ સાલખી ખડી થયેલી.

‘જમીનદારે તો ખાસ કરીને દયાધર્મથી પ્રેરાઈ અને મારા ક્રોધ પુણ્યના પ્રતાપે મારા પ્રયે ખેંચાઈ, અને તેનો આશ્રિત બનાવેલો; પણ મારા દિલમાંથી કેમે કરીને એ ભાવ ખસતો નહીં કે મોગલ શહેનશાહનાં ભત્રીજાને આજે તેના જ એક જમીનદારનો આશ્રય લેવાની ધડી આવી છે. જમીનદારની મારા ઉપર અનહદ પ્રીતિ અને મમતા વરસતાં, છતાં કેટલીયે વંખત મન સ્વસ્થ ન હોવાને કારણે, અને ભૂતકાળ આંખો પાસેથી જૂંસાતો ન હોવાને લીધે, એ પ્રીતિ અને મમતાનું સુખ હું માણી શકતો નહીં.

‘જમીનદારને ત્યાં હું એ માસ રહ્યો. મારા શરીરમાં જે અશક્તિ આવી ગયેલી, તે આલી ગઈ. એટલા ઉપર જે નિસ્તેજતા અને માંદગીની શીકાશ આપેલી તેને બદલે તેજસ્વિતા પ્રગટી. રાજકુમારની કાન્તિ અને રૂપ પાછાં મારામાં દેખાવા લાગ્યાં.

‘જમીનદારને ઘેર સમૃદ્ધિની છાળો હોતી. તેમને ત્યાં હું જીંદગીભર રહું તો યે તેમને એ બાબતમાં જરાયે સંકેત ન જ આવ્યો એમ મને નિરંતર લાગતું. એ છતાં માફ દિલ વૈરાગ્ય તરફ જતું હતું. આ જીંદગીમાં, સુખ અને દુઃખના ઝપાટાબંધ પલટાતા રંગો જોઈને, અને બધી વસ્તુઓની ક્ષણભંગુરતા અવલો-

બુઝતો દીપક

કાને મને ખુદાની બંદગી એ એક જ, સત્ય, સુખદાયી અને સનાતન વસ્તુ હોય એમ પ્રતીત થતું હતું. માફ મન મક્કા અને મદિના તરફ ખેંચાતું હતું. જમીનદારનો ખુબ આગ્રહ છતાં મેં ફકીર થઈનો નિશ્ચય કર્યો અને એક પ્રભાતે, માત્ર ત્રણ લીલાં લુગડાં લઈ હું એ જમીનદારને ઘેરથી ચાલી નીકળ્યો.

બીખ માગતો અને ભટકતો હું મુંબઈ પહોંચ્યો. ત્યાંથી ખેરાતી કાફલાની સાથે મક્કા ચાલ્યો ગયો. ત્યાં દશ વરસ વીતાવ્યાં. ત્યાંથી મદિના શરીફ ગયો. ત્યાંથી શામ અને ખેતુલ મુકદ્દસની યાત્રાઓ કરી, હલખ થઈને, બગદાદ શરીફ ગયો ત્યાં બે સાલ વીતવી. ત્યાંથી ખેરાતી કાફલાની સાથે પાછો કરાંચી ઉતર્યો અને પછી ભટકતો અને બીખ માગતો દિલ્હી પહોંચ્યો.

‘વીશ વર્ષના વિદેશવાસ પછી દિલ્હી જોયું તો તેમાં અજબ ફેર દેખાતો હતો. મારી આંખોમાં યે ફેર પડી ગયો હતો. મારી લાગણી તવાખ્તને વિશુદ્ધ બની ગઈ હતી. ક્રોધ અને રોષના ભાવ શમી ગયા હતા. ખુદાની ભક્તિ સિવાય મને કોઈ વાનમા રસ પડતો નહીં.

‘દિલ્હી જોઈ તેની પાસેના એક ગામડામાં હું ગયો. ત્યાં નદીને કાંઠે એક મટુલી બાંધી, અને તેમાં વસવાટ કર્યો. મારામાં ગામ-લોકોની શ્રદ્ધા બેસવા માંડી અને એક વરસમાં તો મેં તેમનો એટલો પ્રેમ જીત્યો કે હંમેશા સાંજે નાના મોટા આદમીઓ મારી મટુલીએ આવી બેસવા લાગ્યા અને કુરાને શરીફનું શ્રવણ એક બપોલે કરવા લાગ્યા.

‘વર્ષો સુધી ખેરાતના રોટલા ઉપર અને બીજાની રકૂમ ઉપર શરીર નબળા પડી મને એક દિવસ એમ થયું કે મારો રોટલો મારે જ રળવો જોઈએ. સાઠ વર્ષની વૃદ્ધ ઉંમરે મેં એક નાનું ખેતર લીધું અને તેમાં સાંતીકું ચલાવવા માંડ્યું. એ

ઢેલાવાળો શાહુબદો

ખેતરમાંથી હું મારો રોટલો રળવા લાગ્યો. કુરાને શરીરનો પાઠ હું સદા વહેલી સવારમાં કરી લેતો; અને ખુદાની બંદગી કોઈ હાંકતાં કે સાંતીકું ચલાવતાં પણ કરી શકતો. પણ કુરાને શરીરનું શ્રવણ કરવા ગામલોકોની જે મેદની મારો મહુલીએ ઉભરાતી તે સ્વપ્નની વાત બની ગઈ.

‘વર્ષો સુધી ખેતી કરી. પછી એક ચોમાસામાં એવું જળર-દસ્ત પૂર આવ્યું કે મારી મહુલી અને માઈ ખેતર સાવ ધોવાઈ ગયાં. દિલ્હી જવાનું મન થયું અને હું ગામડું છોડી દિલ્હી ગયો. ત્યાં એક પરામાં નાની ઝુંપડી ભાડે લીધી અને તેમાં વસ્યો.

‘અથમ, નવી બંધાતી રેલ્વે ઉપર ટોપલીઆ તરિકે મજૂરી કરવા માંડી. પછી ઇંટાના કારખાનામાં વધારે મજૂરીથી ખેંચાઈ જવા માંડ્યો અને મજૂરોના સમાગમમાં જીન્દગીના હેલા દિવસો પીતાવવા માંડ્યો. મારી ધર્મપરાયણતાની તેમના જીવન ઉપર મારા સહવાસથી સીધી અસર થાય છે એ જોઈ મને આનન્દ થતો.

‘હવે મારા કાનના દેવતા ઉઠી ગયા છે; અને આખો સાવ નબળો પડી ગઈ છે. માઈ આખું શરીર પણ અશક્ત બનતું જાય છે. એ જોઈને, મારા સાથી મજૂરો મને મજૂરી છોડી નિવૃત્તિ સેવવા આગ્રહ કર્યા કરે છે. પણ મને એ રૂચતું જ નથી. કુરાને શરીરના પાઠે અને વર્ષોના સતત ચિન્તને મારી બધી ધમ્મજોનો અને વાસનાઓનો વિચ્છેદ કર્યો છે. માત્ર એક જ ધમ્મજ રહી છે કે જીન્દગીના અંત સુધી હું મારી પોતાની મજૂરીમાંથી મારો જીવનનિર્વાહ કરી શકું. ખુદા મારી એ ખ્વાહેશ પૂરી કરે અને મને એ સ્થિતિમાં જ મેના ચરણમાં ખેંચી લ્યે એવી મારી અહર્નિશ મંદગી છે.

‘કાજ સાહેબ, આ મારી જીન્દગીની કથની છે. ખુદા સૌનું શણું કરો. ”

જુઓ તો દીપક

શાહનદનો જીવનવૃત્તાન્ત પુરો થયો. કાજ સાહેબ અને તેમના પત્ની સ્થિર નજરે શાહનદ સામું જોઈ રહ્યા. વૃદ્ધ શાહનદો નીચું જોઈ બેઠો હતો. તેની આંખોમાંથી પાણી ચાલ્યા જતા હતાં. લાગણીવાળા કાજ સાહેબ અને તેમના પત્નીની આંખો પણ સજળ દેખાતી હતી.

થોડી પળની શાન્તિ પછી કાજએ શાહનદને પૂછી જોયું કે તેની અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી પેન્શન મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો પોતે ગોઠવણ કરી આપે. શાહનદએ શિર ઝુકાવી, અહેશાન સ્વીકારી, જેની ના પાડી. કાજએ, શાહનદને પોતાની સાથે પોતાને બંતરે રહેવાનું કહ્યું. શાહનદએ તેનો પણ અસ્વીકાર કર્યો.

બે દિવસ કાજ સાહેબની સાથે, તેમના અતિ આગ્રહને વશ બની, શાહનદો રહ્યો. અને પછી પાછો તેના મજુર સાથીઓની વચ્ચે રહેવા ચાલ્યો ગયો.

ત્યારપછી તે કેટલાં વર્ષો જીવ્યો અને તેના છેલ્લા દિવસો કેવા ગયા, એ કોઈ નથી જાણી શક્યું.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય શ્રેણીનાં પુસ્તકો

વર્ષ ૧લું

કુરબાનીની કથાએ	...	...	...	...	૦-૮-૦
એશીયાનું કલંક (બીજી આવૃત્તિ)	...	...	...	...	૦-૮-૦
ડોશીમાની વાતો (.. ,)	...	...	...	...	૦-૮-૦
રાણા પ્રતાપસીંહ (સચિત્ર)	...	...	...	...	૦-૧૨-૦
સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (ભાગ ૧ લો)	...	...	...	...	૧-૮-૦
રાજમુગ્ધ	...	...	...	...	૦-૧૨-૦

વર્ષ ૨જું

ગ્રેરીબાહી	...	...	...	...	૦-૧૦-૦
રાખરાણી	...	...	...	...	૦-૧૦-૦
સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (ભાગ ૨ નો)	...	...	...	...	૧-૪-૦
બે બાળ નાટકો	...	...	...	...	૦-૬-૦
બુખારી દીપક (ભાગ ૧ લો-બીજી આવૃત્તિ છપાય છે)	...	...	...	...	૦-૮-૦
કાન્તના નાટકો	...	...	...	...	૧-૦-૦
રઢીયાળી રાત (ભાગ ૧ લો-બીજી આવૃત્તિ)	...	...	...	...	૦-૮-૦
સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (ભાગ ૩ નો)	...	...	...	...	૧-૮-૦

વર્ષ ૩જું

દેશબંધુ (સચિત્ર)	...	...	...	...	૧-૦-૦
રઢીયાળી રાત (ભાગ ૨)	...	...	...	...	૧-૦-૦
જંડાધારી	...	...	...	...	૦-૮-૦
દાદાજીની વાતો	...	...	...	...	૦-૮-૦
કુમારનાં સ્ત્રી રત્નો	...	...	...	...	૧-૦-૦
બુખારી દીપક (ભાગ ૨ નો)	...	...	...	...	૦-૮-૦
સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (ભાગ ૪ થો) (ઓગસ્ટ '૨૬માં બહાર પડશે.)	...	...	...	...	૧-૮-૦

બર્થફેક ગ્રાન્થર ૧૫૦૦ પૃષ્ઠ : લવાજમ રૂ. ૫-૦-૦ પરદેશમાં રૂ. ૭-૦-૦
પાકા પુસ્તાનાં ગ્રાહકને મારે : ...રૂ. ૭-૮-૦ ,, રૂ. ૬-૦-૦

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય શ્રેણી : રાણપુર-B. G. Ry-શાહી

